

Debreceni **S**

Z

E

M

L

E

Tudomány
és kultúra

2021/1

Szerkesztik:

ifj. Barta János *főszerkesztő*

Szerkesztőbizottság: *elnök* Bazsa György;

tagok: Angi János, Baráth Béla, Csorba Péter, Pallai László,

Papp Gábor, Pusztai Gábor, Rácz István, Szendrei Ákos,

Udvardy Antal, Virágos Márta

A szerkesztőség címe:

Debreceni Szemle, Szerkesztőségi titkárság

Dancs Ágnes és Udvardy Antal *szerkesztőbizottsági titkár*

Debrecen, Egyetem tér 1. – Postacím: 4002 Debrecen, Pf. 400

Telefon: 06 30 94-37-959

E-mail: szemle@unideb.hu

Kiadja:

A DEBRECENI UNIVERSITAS Nonprofit Közhasznú Kft.

Ügyvezető: Nagy Adrián – Honlap: debreceniuniversitas.hu

Tanácsadó Testület és Szerkesztőbizottság:

Imre László *elnök*

Bazsa György *alelnök*

Baráth Béla

Páles Zsolt

Csorba Péter

Puskás István

Gaál Botond

Rácz István

Gergely Pál

Sipka Sándor

Jávor András

Virágos Márta

Mazsu János

2014-től megjelenik – színes változatban –

a <http://szemle.unideb.hu> weboldalon is

Előfizethető, illetve a megjelenés támogatható

A Debreceni Universitas Kft. 11738008-20061980-00000000 sz. számláján.

Bank neve: OTP Bank Nyrt.

Éves előfizetési díj 2.000 Ft

Árusítás: Alternatív könyvesbolt, Debrecen, Hatvan u. 1.

DEBRECENI SZEMLE

TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA

Debrecen és a régió tudományos műhelyeinek folyóirata

XXIX. ÉVF.

ÚJ FOLYAM

2021. I. NEGYEDÉV

Az első folyam 1927-től 1944-ig jelent meg.

COVID-19

<i>Szekanecz Zoltán: A COVID-19-ről</i>	3
<i>Kun Gergő: A foglalkoztatotti létszám alakulása az Észak-alföldi régió megye- székhelyeinek ipari parkjaiban a Covid-19 pandémia időszaka alatt</i>	16

DEBRECEN MÚLTJÁBÓL

<i>Kovács Gyula: Város a válság szorításában – Debreceni válságkezelés 1930-ban</i>	26
<i>Papp Rita: Tüzesetek és tűzokozás Debrecenben 1693 és 1715 között</i>	36

TANULMÁNYOK

<i>Havasi Benigna: A német diktatúrák nyelve. A német szókincs nácitlanítása és egy új diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után</i>	45
<i>Dolinai Zsuzsanna: A nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása a független Ukrajnában</i>	57
<i>Szikszai-Németh Ketrin – Nagy Adrián Szilárd: Employer branding a közösségi médiában</i>	70
<i>Harcsa Imre Milán: A pálinkakóstolás és bírálat alapjai</i>	77
<i>Bényei Tamás: Mi legyen egy irodalomtörténetben? Az új magyarnyelvű angol irodalomtörténet kapcsán</i>	91

KÖNYVSZEMLE

<i>Mózes Dorottya Katalin: Az identitás, a stílus és a performancia jelenségei a posztkoloniális angolszász regényben (Krizsai Fruzsina)</i>	108
<i>E számunk szerzői</i>	112
<i>Contents</i>	113

Támogatóink

Debreceni Egyetem

www.unideb.hu

A Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottsága

<http://tab.mta.hu/debreceni-teruleti-bizottsag>

THE DEBRECEN REVIEW – SCIENCE AND CULTURE

is an academic quarterly that publishes studies in the humanities as well as in the social and natural sciences, focusing on the findings of recent research in these disciplines. Since it appeals to a wide and educated public, it aims to combine scientific exactness with readability in its style.

Drawing upon the centuries-old academic traditions of the city, *Debreceni Szemle* has adopted and continues the legacy of its predecessor with the same title, which was published between 1927 and 1944.

Although *Debreceni Szemle* is mainly reliant on and addresses the intellectuals of the Debrecen region, it also publishes contributions by leading experts both in Hungary and abroad.

In addition, the journal reports on scientific and cultural events of the region, especially on those organized by the University of Debrecen and the Regional Centre of the Hungarian Academy of Sciences. Events related to the city from anywhere in the world are also given detailed coverage.

Debreceni Szemle was launched by Debrecen Universitas (the legal predecessor of the University of Debrecen) in cooperation with the Debrecen Committee (the present Regional Centre) of the Hungarian Academy of Sciences in 1993 with the support of the municipality of Debrecen.

Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József ügyvezető
Nyomdai előkészítés: Dancs Ágnes és Udvardy Antal
Megjelenik 2021 márciusában
HU ISSN 1218-022X

500,- Ft

DEBRECENI SZEMLE – TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA

Tudományos folyóirat, amely a humán és a társadalomtudományok, valamint a természet- és műszaki tudományok minden ágának legújabb eredményeivel – és nem csak a régióban vagy hazánkban elértokről – kívánja megismertetni a széles értelemben vett tudományos értelmiséget. Tanulmányainak tárgyalásmódja: stílusa, nyelvezete olyan, hogy befogadható legyen az illető tudományterületet nem művelő kutató és érdeklődő értelmiségi számára is.

A Debreceni Szemle az ugyanilyen címen *1927 és 1944* között megjelent folyóirat folytatójának tekinti magát, épít a századokon át kisu-gárzó debreceni kulturális hagyományokra.

A folyóirat támaszkodik a város, a megye és a régió tudományos és kulturális potenciáljára, de *országosan csaknem egyedülálló célkitűzésének* megfelelően a szóban forgó tudományterületek legjobbjai tollából közöl tanulmányokat.

A Debreceni Szemle ugyanakkor hírt ad a város és a régió tudományos eseményeiről (elsősorban a Debreceni Egyetem és a Debreceni Akadémiai Bizottság rendezvényeiről), illetve az ilyen eseményekről bárhol a világon, ha azokban a debrecenieknek lényeges szerepük volt.

A Debreceni Szemlét 1993-ban a Debreceni Egyetem jogelődjét képező Debreceni Universitas, valamint az MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága, DAB – (mai nevén: MTA Debreceni Területi Bizottsága) indította újra Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzatának támogatásával.

Gerincfelirat
Gerincfelirat

A COVID-19-ről

Szekanecz Zoltán

reumatológus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem ÁOK,
Belgyógyászati Intézet, Reumatológiai Tanszék, Debrecen

Bevezetés

Kínában 2019 decemberében egy új típusú koronavírus, az ún. SARS-CoV-2 (Severe Acute Respiratory Syndrome CoronaVirus-2) ütötte fel a fejét a COVID-19-nek (Coronavirus Disease 2019) nevezett betegséget okozva. (A COVID-19 tehát a betegség, és nem a vírus neve.) Ez a koronavírus nagyon hasonló azon egyláncú ribonukleinsavat (RNS) tartalmazó vírusokhoz (SARS-CoV-1 és MERS-CoV) amelyek korábban a SARS illetve közel-keleti vírusfertőzést (MERS) okozták. Mostanáig csaknem 100 millióan fertőződtek meg és 2 millió körüli haláleset volt szerte a világon (1).

A vírus a megfertőzendő sejtek, elsősorban a tüdő léghólyagocskáit bélelő hámsejtek felszínén kifejeződő, egyébként a vérnyomás szabályozásában is szerepet játszó ún. angiotenzin konvertáz enzim 2 (ACE2) receptorhoz kötődik, majd bejut a sejtbe. Az ACE2 nemcsak a tüdő sejtjein, hanem a szívizom, vese, nyelőcső, gyomor, bél hámsejteken és fehérvérsejteken is megjelenik, ami magyarázza, hogy a COVID-19 számos szervet érint (lásd később). A fertőzést követően a legtöbb beteg tünetmentes marad, vagy enyhe tünetek lépnek fel. A fertőzöttek 10–20%-ában azonban, döntően idősekben és azokban, akik társbetegségekben szenvednek, súlyos állapot, gyorsan kialakuló légzési elégtelenség, vagy baktérium felülfertőződés következtében szepszis (vérmérgezés) alakulhat ki (2).

A COVID-19 lefolyását azokban, akikben a súlyos klinikai kép is kialakul, alapvetően három szakaszra oszthatjuk. A folyamat kezdetén a vírusfertőzés és az ezzel kapcsolatos általános tünetek dominálnak (I. szakasz). Később, a tüdő megbetegedésével légúti tünetek, tüdőgyulladás alakulhat ki (II. szakasz). Végül, egész szervezetre kiterjedő (szisztémás) gyulladás alakul ki, ami már függetlenedik a vírusfertőzéstől. Ezt a számos szerv betegségét okozó stádiumot az általános gyulladás időszakának (multiszisztémás inflammatorikus szindróma, MIS) nevezzük. Tulajdonképpen ez a III. szakasz felel meg az ún. citokinvihar időszakának, mely időben történő, hatásos kezelés hiányában sajnos akár halálhoz is vezethet (2).

A COVID-19 kialakulása és súlyosbodása

Mint láttuk, a SARS-CoV-2 vírus a felszínén levő ún. tüskefehérje révén kötődik a tüdő léghólyagocskák hámsajtjein és más sejteken jelenlévő ACE2 felszíni receptorhoz. A fertőzött sejt plazmájában a víusból az RNS kiszabadul, ami teret enged a vírus szaporodásának. Mint minden immunválaszban, a kórokozók felszíni fehérjéi a szervezetünk számára idegen antigének, amely ellen az immunrendszerünk ellenanyagokat (antitestek) képez. Nos, a koronavírus tüskefehérjéje és más felszíni fehérjék antigénként viselkednek. A megfertőződött sejtekből a vérbe és a szövetekbe kerülő vírus-eredetű fehérjéket, mint antigéneket, az ún. antigén-bemutató sejtek (pl. szöveti makrofágok) bemutatják az immunsejteknek, ezen belül az ún. T limfocitáknak. Mindezek hatására aktiválódik a sejtes immunrendszerünk és ellenanyagok is képződnek a vírus ellen. Ez önmagában, kontrollált formában még nem kóros, hanem a vírus felismerésére és eltakarítására szolgál. Mint minden fertőzésben, az enyhe COVID-19 esetén is a viszonylag kis mennyiségű vírus által okozott betegséget a szervezet legyőzi, és az egyén meggyógyul (1).

Sajnos teljesen más a helyzet, ha igen nagy mennyiségű vírus jut be a szervezetbe, amit az immunrendszerünk már nem tud maradéktalanul elpusztítani. (A súlyos COVID-19 kialakulásának esélye összefügg a fertőző vírusszám-mal.) Hasonló a helyzet idősekben, vagy akik idült betegségekben szenvednek. Az ő immunrendszerük ugyanis gyengébb, általában is hajlamosabbak a fertőzésre, és egy kifejezett SARS-CoV-2 vírusfertőzést nem tudnak egyszerűen legyőzni. Ez esetben az immunrendszer „túlpörög”, az említett makrofágok és más immunsejtek nagy mennyiségű gyulladáshoz vezető fehérjéket (ún. citokineket, bradikinint) termelnek, és ez már, a vírusfertőzéstől függetlenül elszabaduló citokinviharhoz, MIS-hez vezet (3, 4).

A citokinek gyulladáshoz vezető fehérjék, melyeket a különböző fehérvérsejtek, de más sejtek is termelnek általános gyulladás esetén. Minden gyulladáshoz vezető betegségben (pl. tüdőgyulladás, bélgyulladás, ízületi gyulladás) nagy mennyiségben termelődnek ezek a citokinek. Megfigyelték, hogy a COVID-19 súlyossá válása során fellépő szervi tünetek, így a tüdő, bélrendszer, szív, idegrendszer, máj, vesék (lásd később) károsodását is ez a kifejezett gyulladás okozza. Mindez azért fontos, mert a betegség kezdetén, a vírus által kiváltott I. szakaszban a vírusellenes kezelés javasolt, de a MIS idején (III. szakasz) már inkább a gyulladásgátló szteroidoktól és a citokin-gátló gyógyszerektől várható siker (2).

Tulajdonképpen a vírusellenes védekezésben alapvető szerepet játszó interferonok is citokinek, de ezek csökkent termelődése figyelhető meg súlyosabb COVID-19 betegekben. Ezzel szemben a gyulladáshoz vezető citokinek közül ki kell emelni az interleukinokat (pl. IL-6, IL-1). Azért érdemes ezt megjegyezni, mert a súlyos citokinvihar kezelésében ma éppen az IL-6 és IL-1 elleni gyógyszerek

terjedtek el (lásd később). Emellett újabban egyre többet lehet olvasni a bradikininről, amely tulajdonképpen nem citokin, hanem másfajta gyulladási fehérje. A bradikinin termelése ugyanis összefüggésben van a már említett ACE2-vel, és a bradikinin is felelős a COVID-19 betegekben megfigyelhető vérnyomás és szívproblémákért (3).

A citokinek termelődése részben magyarázhatja, hogy a súlyos citokinvihar és MIS miért elsősorban az idősekben lép fel. Egyrészt persze az idősebbekben számos társbetegség van eleve is, ami miatt, mint láttuk, immunvédekezésük csökken. De kimutatták, hogy idősebbekben eleve alacsonyabb a védő interferonok szintje, míg a kóros IL-6 termelése fokozott és elhúzódóbb a fiatalabbakhoz képest. Ugyancsak lehetnek nemi különbségek is, melynek hátterében hormonális tényezők szerepe is felvetődik. A COVID-19 egyértelműen a férfiakban mutat súlyosabb lefolyást: az intenzív osztályon kezelték nagy része férfi. A nőkben feltételezhetően erősebb immunválasz alakul ki a vírus ellen, de természetesen egyéb tényezők (pl. a dohányzás) is szerepet játszhatnak abban, hogy egy betegben mennyire súlyos lesz a COVID-19 lefolyása (3, 4).

A COVID-19 klinikai tünetei és felismerése

A COVID-19 betegség lefolyását sematikusan az 1. ábra mutatja. A citokinvihar következtében kialakuló klinikai tünetegyüttesre láz, a fehérvérsejtek esetleg a vérlemezék alacsony száma, a véralvadás zavara jellemző. Súlyosabb állapotban általános tünetek (láz, fáradékonyosság, gyengeség, fogyás) mellett légzőszervi (szapora légvétel, fulladás, csökkent oxigén-ellátottság, majd légzési elégtelenség), szív-érrendszeri (szapora szívverés, alacsony vérnyomás, szívritmuszavarok, esetleg heveny szívelégtelenség), gyomor-bélrendszeri (hányás, hasmenés, májfunkciós zavarok), vese, idegrendszeri (erős fejfájás, a szagok és ízek érzésének zavara, esetleg zavartság, beszédzavar, alvászavar, hangulatzavar) és egyéb szervi tünetek (bőrkiütés, ízületi és izomfájdalmak, vizenyő-képződés) jelentkezhetnek (2).

Ahhoz, hogy a fertőzés terjedése időben megakadályozható legyen, illetve a beteg mielőbb a megfelelő kezelésben részesüljön, a korai felismerés elengedhetetlen. Jelenleg ennek alapja az orrgaratból vagy a torokból törléssel vett mintából a vírus RNS-ének kimutatása az ún. PCR (polimeráz láncreakció) módszerrel. Ezzel a laboratóriumi módszerrel a vírusban levő RNS nukleinsavat sokszorosára szaporítják és emiatt már kimutathatóvá válik. A PCR fajlagossága 100% (azaz aki pozitív azt szinte biztosan kimutatja). Ehhez azonban a megfelelő (optimális mennyiségű és minőségű) mintavétel elengedhetetlen. Elegendő RNS hiányában ugyanis a vizsgálat álnegatív eredményt adhat, ezért erős klinikai gyanú esetén 48 óra múlva ismételt mintavétel javasolt. A PCR teszt mellett elérhető az ún. antigén gyorseszteszt is. A mintavétel ugyanez, de a gyorseszteszt percekben belül eredményt ad. Ennek a vizsgálatnak a pontossága azonban elmarad a

PCR-étől, ezért csak pozitívítás esetén szabad az eredményben megbízni. Ha az antigén gyorseszteszt negatív, akkor mindenképpen PCR-t is végezni kell (1).

A vírus RNS illetve antigén kimutatása, ami a vírusfertőzés igazolására szolgál, nem tévesztendő össze az ellenanyagokat kimutató szerológiai vizsgálattal. Az ún. immunglobulinokat (IgM és IgG) kimutató szerológia a vírusfertőzést vagy a vakcinációt követően a korábbi fertőzés igazolására illetve a védettség kimutatására szolgál, nem pedig az aktuális fertőzés kimutatására. Az IgM és IgG antitestek a vérből könnyen meghatározhatók. Ezek títtere relatíve lassan emelkedik, ezért a fertőzést követő első napokban nem mutathatók ki (1).

A vírus-diagnosztikán túl, már a kialakult COVID-19 betegség igazolására és követésére mellkasröntgen illetve CT javasolt a tüdőgyulladás igazolására, vérértékelések az oxigén-ellátottság felmérésére, különböző laboratóriumi vizsgálatok a vérképzőszervek, máj, vese károsodásának kimutatására és speciális vizsgálatok a szervi érintettségek felismerése végett (pl. EKG, szívultrahang, idegrendszeri vizsgálat). Nagyon fontos bizonyos laboratóriumi eltérések vizsgálata azért is, mert a gyulladás, véralvadás-zavar, trombóziskészség korai felismerése, illetve követése fontos lehet a betegség lefolyásának megítélése, előrejelzése, továbbá a megfelelő gyógyszeres kezelés kiválasztása szempontjából (1. ábra) (1, 2).

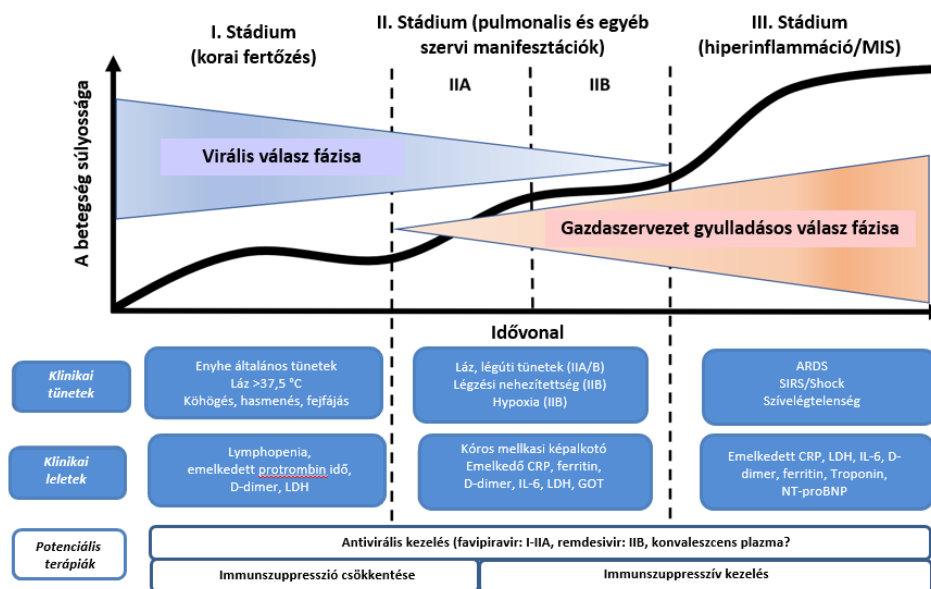
A COVID-19 kezelése

Nagyon fontos elkülöníteni a kezelést a megelőzéstől!!! Az itt tárgyalt vírusellenes vagy gyulladáscsökkentő kezelés a már kialakult COVID-19 meggyógyítására szolgál betegekben. Ezzel szemben a védőoltások egészséges egyéneknél a vírusfertőzés megelőzését célozzák.

Az 1. ábrán bemutatott szakaszok szerint haladva, amikor a vírusfertőzés tünetei jelentkeznek (I. fázis), igen enyhe esetben csupán annyit kell tennünk, mint bármilyen megfázás esetén. A vírusfertőzés igazolása után a pozitív személy, akkor is, ha tünetmentes, karanténba kerül. Enyhe tünetek esetén elegendő vitaminok (D és C-vitamin) szedése, nyomelemek (pl. cink) bevitel, bőséges, egészséges táplálkozás, bő folyadékfogyasztás, lázcsillapítás. Középsúlyos tünetek kapcsán aszpirint is alkalmaznak. A korai COVID-19 kezelése kapcsán a médiában számos csodaszerrel kapcsolatban jelentek meg közlések, de ezek többségének hatása nem bizonyított, így ezeket itt nem is említjük (2, 5).

Később, kifejezettebb tünetek esetén, és főleg amikor már tüdőgyulladás alakul ki (de nincs légzési elégtelenség) (II. szakasz), a vírusellenes szerek alkalmazása javasolt az eddigiek mellett. Ezt a háziorvos, illetve az illetékes kórház intézi. Hazánkban a favipiravir és a remdesivir terjedt el. Ezeket a szereket korábban más vírusos betegségekre fejlesztették ki, de úgy tűnik, bevált a SARS-CoV-2 vírus ellen is. A favipiravir tablettás készítmény, otthon is szedhető, míg a remdesivirt intravénás infúzióban adagolják, ezért csak kórházi körülmények

között adható. A beteg állapota és a háziorvos szabja meg, kiket kell kórházban kezelni. Újabban olyan, különleges vírusellenes készítmények is megjelentek, amelyek a koronavírus elleni ellenanyagok és meggátolják a SARS-CoV-2 vírus szaporodását. Ezek a fehérjék a vírus tüskefehérjéjéhez vagy az ACE2-höz kötődnek és így a fertőzőképességet gátolják. Ezek a biológiai szerek, melyek közül a bamlanivimabot a közelmúltban hazánkban is alkalmazni kezdték, rendkívül drágák, és csak súlyos vírusfertőzés esetén, kórházi körülmények között alkalmazhatók a légzési elégtelenség kivédésére. Ugyancsak ebben a szakaszban alkalmazható a már gyógyult betegek vérplazmája (ún. konvaleszcens plazma), ami nagy mennyiségben tartalmaz vírusellenes immunfehérjéket (ellenanyagokat), így alkalmas lehet a középsúlyos betegekben a súlyosbodás megelőzésére. Ugyanígy alkalmazható a több ezer személy véreből tisztított, nagy dózsisú, intravénás immunglobulin is (1. ábra) (2, 5).

1. ábra. A COVID-19 három stádiuma a vírusfertőzéstől a citokinviharig. Kialakulás, lefolyás, vizsgálatok és kezelések.

Végül, a III. szakaszban már a citokinvihar/MIS képe látható. Bár az egész folyamatot a vírus indította el, ebben a fázisban, mint klinikai vizsgálatok kimutatták, az említett vírusellenes szerek önmagukban már nem hatékonyak. Olyan gyulladásgátló gyógyszereket kell alkalmazni, amelyek már előrehaladott állapotban, légzési elégtelenség esetén is lassítják az általános gyulladást, és ezzel megelőzik a szervi károsodást. Az ajánlások szerint gyulladásgátló tünetek és laboratóriumi eltérések esetén, súlyos állapotban, első vonalban szteroidok

(dexametazon, metilprednizolon) alkalmazása javasolt. Ha néhány nap alatt kiderül, hogy ez nem kellően hatékony, és a laborvizsgálatok is alátámasztják a citokinvihar jelenlétét (igazi citokinvihar csak a kórházba kerülők mintegy 10%-ában alakul ki), akkor citokin-ellenes fehérjéket, biológiai ellenanyagokat kell adni. Az IL-6 gátlására az ún. tocilizumab, az IL-1 ellen pedig az anakinra alkalmazható megfelelő körülmények között. Egy másik gyógyszer, a baricitinib egyrészt többféle citokin termelődését, másrészt a vírus sejtbe jutását is gátolja. Újabban előrehaladott stádiumban engedélyezték a baricitinib és a vírusellenes remdesivir kombinált alkalmazását is. A tocilizumabot, anakinrát és baricitinibet rutinszerűen használják autoimmun betegek kezelésére, ezért eleve volt velük klinikai tapasztalat Magyarországon is. Később kerültek be a COVID-19 kezelési protokolljába (3, 4). Hazánkban is már több száz beteg kapott citokin-gátlókat elsősorban a nagy egyetemi és országos központokban (6), így Debrecenben is. Ebben az esetben is meg kell említenünk, hogy kezdetben ígéretes gyógyszerek (pl. az eredetileg a malária kezelésére alkalmazott hidroxiklorokvin) később nem állták ki az idő próbáját, így alkalmazásuk nem javasolt (3, 4).

Néhány klinikai vizsgálatban a fenti gyógyszerekkel csalódást keltő eredmények születtek. Ezek alapján derült ki, hogy a gyógyszeres kezelést racionálisan, az 1. ábrán is bemutatott szakaszoknak megfelelően kell tervezni. A vírusellenes szerek igazából csak az I., esetleg II. szakaszban hatékonyak. Másrészt a citokin-ellenes szerek „megbuktak” ha túlzottan korai szakaszban alkalmazták őket. Optimálisan az IL-6 és IL-1 ellenes szereket a III. szakaszban kell alkalmazni, nem túl korán, és nem túl későn, akkor, ha a citokinvihar igazolódik, de a beteg még nincs a sokszervi károsodás fázisában. Megjelöltek egy kb. 1–2 hetes időablakot, amin belül optimális a gyulladásgátlók alkalmazása. Fontos továbbá, hogy jellemző laboratóriumi vizsgálatokkal igazolni kell a citokinvihart, máskülönben a tocilizumab, anakinra vagy baricitinib nem lesznek hatékonyak. Ugyancsak kiderült, hogy az intubáció rossz kimenetelt sejtet, ha a beteg már lélegeztető gépre kerül, az említett gyógyszerek kevésbé hatékonyak. Ezért is mindent meg kell tenni, hogy a citokinvihar kezelése optimális időben történjen (3).

Végül, meg kell említenünk a híres hálózatkutató, a magyar származású, jelenleg Bostonban dolgozó Barabási Albert-László és munkatársai munkáját. Ők egy hálózatot rajzoltak fel, melyben feltüntették az összes, a COVID-19 kialakulásában szerepet játszó sejt és molekuláris mechanizmust. Ezt összevetették több száz rendelkezésre álló gyógyszermolekula hatásmechanizmusával. A két „halmaz” kereszteződése során csaknem 60 gyógyszert emeltek ki, melyek, egyelőre teoretikusan, alkalmasak lehetnek a COVID-19 kezelésére. E gyógyszerek között antibiotikumok, daganatellenes szerek, sőt szívgyógyszerek is vannak. Jelenleg folyik ennek az adatbázisnak a tisztítása, hogy a legígéretesebb gyógyszerjelölteket kiemeljék, és klinikai vizsgálatok alá vessék (1).

A COVID-19 kimenetele és post-COVID betegség

A COVID-19, még tüdőgyulladás esetén is, a legtöbb esetben 2 héten belül meggyógyul, és nem, vagy alig maradnak maradványtünetek. Az átvészelt fertőzést követően legalább 3 hónapig védettség marad fenn, aminek jelenleg a védőoltások (lásd később) szempontjából is jelentősége van. Amikor a már említett immunválaszt (IgM és IgG) megvizsgálták, a legtöbb betegben 3 hónapig elegendő ellenanyag szint volt a vérben, de 3 hónap után az IgM és IgG szint is jelentősen csökkent. Emellett a memóriasejtek révén sejtes immunitást is nyerünk a fertőzés után, amelynek időtartama hosszabb, akár 6–8 hónap is lehet. Ebben az időszakban a SARS-CoV-2 fertőzésen átesett egyén immunis az újabb fertőzés ellen, később, mint több esetben tapasztaljuk, újrafertőződés lehetséges (2).

A COVID-19-en átesett betegek mintegy 10%-ában azonban tartósan, akár hetekig, hónapokig is fennmaradhatnak a tünetek. Ezt hívják post-COVID (COVID-19 utáni) szindrómának. Ez főleg olyanokban jelentkezik, akinek súlyosabb volt a betegsége (pl. gépi lélegeztetés történt), nagyobb mennyiségű vírussal fertőződtek, a kezelés nem volt megfelelő, vagy túl korán tértek vissza a munkába, sportba. Ugyancsak megfigyelték, hogy a post-COVID betegekben a szokottnál alacsonyabban marad a védő interferon szintje, és a citokinvihar elhúzódhat. Az ilyen betegek elhúzódóan gyengeségről, fulladásról panaszkodnak, emellett ízületi- és izomfájdalmak, vérnyomás és szívritmus-problémák, gyakori fejfájás, szédülés, megmaradó íz érzés vagy szaglászavar, esetleg alvászavar, memóriazavarok, depresszió jelentkezhetnek. A legfontosabb a tüdő állapota. A gyulladás normális esetben felszívódik, de a fent felsorolt körülmények esetén a gyulladás átalakul kötőszövvé és ez már csaknem végleges károsodást okozhat a tüdőben. A beteg hosszú távú sorsa azon is múlik, hogy mennyire kiterjedt a tüdő, illetve a többi szerv károsodása. Ha korán, időben beavatkozunk, csökkenthető a hosszabb távú károsodás, ha ez hónapokig fennmarad, akkor már kisebb az esély, hogy ezek visszafordíthatók. A post-COVID szindrómát megelőzni könnyebb, mint kezelni. Fontos a vírusellenes és/vagy gyulladásgátló kezelés korai elindítása mellett a gondos ápolás, hasra fektetés, légző torna. Emellett a betegnek sokáig kell pihennie, holott sokan idő előtt térnek vissza a munkába. A sportolók rehabilitációja külön figyelmet igényel. A COVID-19 után a beteget a házi orvosnak követni kell és elhúzódó post-COVID tünetek esetén rendszeresen követni, gondozni és szükség esetén szakorvoshoz küldeni. Sajnos nincs biztos módszer a post-COVID megelőzésére és kezelésére. Ebben az esetben is számos csodaszerről jelentek meg ajánlások a médiában. Összességében továbbra is a megfelelő táplálkozás, a D és C-vitamin, aszpirin szedése javasolt. Az alvászavar kapcsán megbízható tapasztalatok vannak melatoninnal. Mindezeket azonban csak orvosi ellenőrzés mellett szabad alkalmazni (7).

Védőoltások COVID-19 ellen

Valószínűleg a legnagyobb érdeklődés a vakcinákkal kapcsolatos. A védőoltások lényege, hogy egy beadott vagy a szervezetben termelt antigénre ellenanyag- és sejtes választ adunk és ez védettséget okoz. Az aktívan előidézett, irányított immunizáció, azaz a vakcináció mesterségesen idéz elő hosszantartó, eredményes immunválaszt biztosító immunmemóriát. Az immunrendszer emlékszik a már „látott” antigénre, annak másodszori, harmadik, többedik érkezése gyorsabb, hatékonyabb immunválaszt eredményez. Ezért van az, hogy számos esetben, mint látni fogjuk, két oltást kell adni: az első felkészíti az immunrendszert („prime”), a második pedig a már ismert antigén révén egy sokkal erősebb immunválaszt indukál („boost”). Ez magyarázza azt is, hogy az első oltást követően a védettség még korlátozott, és teljes védettség a második oltás után kb. egy héttel alakul ki (1, 8).

Jelenleg több, mint 90 SARS-CoV-2 vírus ellenes vakcina áll kipróbálás alatt I-II-III. fázisú klinikai vizsgálatokban. Az I. fázisú vizsgálatba csupán néhány személyt vonnak be, akiken tesztelik a vakcina biztonságosságát (mellékhatásokat) és az alkalmazott dózist. Ebben a fázisban limitáltan vizsgálják a vakcinára adott választ is. A II. fázisú vizsgálatba már több száz egyént vonnak be, akikben részletesebb vizsgálják a válaszadást és a mellékhatásokat. Ebben a fázisban már placebo is van (akiket nem oltanak aktív oltással) és külön vizsgálják már a gyermekeket és időseket is. A III. fázisú vizsgálatban több ezer–tízezer személy vesz részt. A már előrehaladott stádiumban levő védőoltásokat 25–40 ezer személyen próbálják ki. Mindig van placebo kar, és itt már teljes körben vizsgálják a hatékonyságot és biztonságosságot. A vakcina-fejlesztést naprakészen több honlapon is lehet követni (8).

A legelőrehaladottabb állapotban, azaz a III. fázisú fejlesztés végén járó, azt befejezett vagy már engedélyezett vakcinákat az 1. táblázat mutatja. (Ez a cikk 2021 februárjában készült, tehát, ismerve a vakcina fejlesztés gyorsuló ütemét valószínűleg, a cikk megjelenéséig e tekintetben az információ frissítésre szorul (8). A jelenleg alkalmazásban levő vagy megelőző fázisban levő vakcinákat négy csoportra oszthatjuk. A legklasszikusabb vakcinák (I. generációs) a teljes, de elölt vírus vakcinák. Ilyet alkalmaznak pl. az influenza ellen is. Itt a teljes vírust, annak összes fehérjéjét bevisszük a szervezetbe. Általában erős immunválasz keletkezik. Hátránya lehet, hogy mivel sokféle antigén-természetű fehérje beoltása történik, gyakoribb az allergiás reakció és bizonyos autoimmun betegségek. Ebbe a csoportba tartoznak a Sinopharm és Sinovac kínai vakcinák. A teljes vírus helyett a vírus egyik fehérjéjét, mint pl. a tüskefehérjét is be lehet adni a szervezetbe. Ilyen szintén fehérje-vakcina a II. generációs Novavax védőoltás. A III. generációs vektor vakcinák esetében egy másik, nem osztódó vírus (adenovírus) génjébe ültetik be a SARS-CoV-2 vírus egyik fehérjéjét (jellemző-

en a tüskefehérjét) kódoló gént. Ennek hatására nagy mennyiségben termelődik a sejtben tüskefehérje, amely ellen a szervezet immunválaszt indukál. A hatékonyságot alumínium-hidroxid adjuvánssal fokozzák, emiatt ritkán esetleg autoimmun jelenségek léphetnek fel. Emellett azok, akik korábban átestek adenovírus fertőzésen, azokban esetleg olyan ellenanyagok képződnek, ami hatástalaníthatja a vakcinát. Ide soroljuk az Oxford-AstraZeneca, a Johnson&Johnson, a Sputnik V és CanSino védőoltásokat. Végül, a legmodernebb, IV. generációs hírvivő (messenger) RNS (mRNS) vakcinák csak a vírus nukleinsavát tartalmazzák, fehérjét nem. Liposzóma részecskékkel juttatják be ezeket a sejtbe, ahol a plazmában szaporodva termelik meg a vírusfehérjét, amely ellen a szervezet ellenanyagot készít. Fontos, hogy génállomány nem jut a sejtmagba, csak a plazmába. Korábban ezt a típusú vakcinát még nem használták. Ilyen a Pfizer-BioNTech és a Moderna vakcina (1. táblázat).

1. táblázat. COVID-19 vakcinák előrehaladott fejlesztésben

Vakcina típus	A vakcina neve/gyártója	Származási ország	Hatékonyság, adagolás, tárolás	Fejlesztési/engedélyeztetési fázis
Inaktivált teljes vírus vakcinák (I. generációs)	Sinopharm	Kína	79,4%, 2x, 4°C	III. fázis folyamatban, veszélyhelyzeti engedély Magyarországon
	Sinovac	Kína	50,4%, 2x, 4°C	III. fázis folyamatban
Vírus fehérje vakcinák (II. generációs)	Novavax	USA/UK	89,3%, 2x, 4°C	III. fázis folyamatban
Adenovírus vektor vakcinák (III. generációs)	Oxford-AstraZeneca	Egyesült Királyság/Svédország	62-90%, 2x, 4°C	III. fázis lezárult, EMA* engedély
	Johnson&Johnson (Ad26)	USA/Belgium	57-72%, 1x, 4°C/-20°C	III. fázis lezárult
	Sputnik V, Gamaleya (Ad5 és Ad26)	Oroszország	91,4%, 2x, -20°C	III. fázis folyamatban, OGYÉI engedély Magyarországon
	CanSino (Ad5)	Kína	79%, 1x, 4°C	III. fázis lezárult
RNS vakcinák (IV. generációs)	Pfizer/BioNTech	USA/Németország	95%, 2x, -70°C	EMA* engedély
	Moderna	USA	94,5%, 2x, -20°C	EMA* engedély

*EMA: Európai Gyógyszerhatóság

Az elfogadott kritériumok szerint a védőoltás hatékonyságának legalább 50%-osnak kell lennie. Az 1. táblázatban látszik, hogy ennek a feltételnek mind-egyik feltüntetett védőoltás megfelel. Egyes oltásoknál széles határok között (pl. Oxford-AstraZeneca 62–90%) a hatékonyság, ami arra utal, hogy bizonyos vírus mutánsok esetén ugyanannak a vakcinának alacsonyabb lehet az effektivitása. Mint látható, a legtöbb vakcinát kétszer kell adni, általában 21–28 napos időköz-zel. Kivétel a Johnson&Johnson vektor vakcina, amit egyszer is elegendő alkalmazni, illetve a Sputnik V oltásból is készül egyszer adandó „Sputnik light”

oltás. Az eltarthatóság tekintetében a Pfizer-BioNTech vakcinát -70°C -on kell tárolni, ami különleges felkészültséget és logisztikát igényel. A többi védőoltást vagy mélyhűtőben (-20°C) vagy hűtőszekrényben ($2-8^{\circ}\text{C}$) lehet tárolni. Az EU-ban általában azokat a gyógyszereket és vakcinákat szabad használni, amit az Európai Gyógyszerügynökség (EMA) engedélyez. Ezt az engedélyt eddig (a kézirat írásakor) a Pfizer-BioNTech, a Moderna és legutóbb az Oxford-AstraZeneca vakcinák kapták meg. Lehetőség van azonban arra is, hogy egy adott ország vészhelyzeti engedélyezést végezzen, így kapott a közelmúltban engedélyt magyarországi alkalmazásra a Sputnik V és a Sinopharm vakcina (1. táblázat) (8).

Számos gyakorlati kérdés merül fel e védőoltásokkal kapcsolatban. A közlemény írásakor még csak a Pfizer-BioNTech és Moderna vakcinákkal oltottak Magyarországon. Erre a két védőoltásra vonatkozóan rendelkezünk a legtöbb információval.

Alapvető kérdés, hogy a vakcináció meddig ad védeltséget. Jelen pillanatban, a klinikai vizsgálatok alapján, annyi bizonyos, hogy mindkét mRNS vakcina legalább három hónapig hatékony. Indirekt módon következtetni lehet a természetes COVID-19 fertőzés utáni védeltségéből. Mint korábban írtuk, a COVID-19 fertőzést követően kb. 3 hónappal kezd jelentősen csökkenni az IgM és IgG válasz. Van olyan angliai tanulmány is, melyben több mint 12000, COVID-19-en átesett egészségügyi dolgozón végzett vizsgálatban a védeltség 6 hónapig is eltartott. A Pfizer-BioNTech vakcina esetében közölték, hogy az oltásra adott immunválasz 3–3,5-szer nagyobb, mint a spontán vírushelyzet esetében. Ezért feltételezhető, hogy több hónapos, akár még hosszabb védeltség is kialakulhat. A Moderna vakcina esetében is igazolódott, hogy az antitest-válasz 119 nap után is magas marad, így a védeltség biztosan hosszabb, mint 4 hónapos. Mivel ezeket a védőoltásokat még csak néhány hónapja alkalmazzák, később várhatóak a hosszabb távú eredmények (8).

Az ütemezés tekintetében két alapvető kérdés van, egyrészt, hogy mennyire fontos a két oltás közti időtávolságot tartani, másrészt pedig hogyan és mikor kell oltani COVID-19 betegségen átesett vagy PCR pozitív egyéneket. A Pfizer vakcina esetében 21, a Moderna oltóanyagánál 28 nap ajánlott a két oltás között. Azért fontos ezt betartani, mert a klinikai vizsgálatok ilyen protokoll szerint történtek. Mindkét oltóanyag esetében van adat hosszabb időközre is, de 40 napnál hosszabb szünet biztosan nem tartható, ugyanis nem biztos, hogy a hosszabb pauza esetén is ugyanolyan hatékony lesz az oltás. Ennek megfelelően az a jó stratégia, ha az első alkalommal oltottaknak mindjárt félreteszik a második oltását is. Ami pedig a SARS-CoV-2 fertőzésen átesetteket illeti, mint láttuk, a humorális védeltség kb. 3–6 hónapig, a (memória)sejtes ennél hosszabb ideig tart. Ezen az időtartamon belül oltani tehát, bár nem káros, felesleges. Természetesen

az immunválasz (IgG) meghatározásával pontosan meg lehet mondani, hogy egy adott személy védettnek tekinthető-e vagy sem (1, 8).

A SARS-CoV-2 vírusnak számos mutánsát fedezték fel. Legismertebb a tüskefehérjében N501Y mutációval rendelkező variáns, amely gyorsabban terjed a vad típusnál. Amellett, hogy a cégek dolgoznak a mutánsok elleni vakcinák kifejlesztésén, a Pfizer-BioNTech és Moderna vakcina esetében kimutatták, hogy e mutáns ellen is megfelelő védekezést alakítanak ki (8).

A vakcináció kapcsán egészségesekben általában nem merül fel komolyabb probléma. Egyedül az oltóanyag komponensei, pl. a Pfizer vakcina esetén a poli-etilén-glikol elleni ismert allergia az abszolút ellenjavallat. Korábbi, más ágens (pl. védőoltás, gyógyszer, élelmiszer) bevitelét követő anafilaxia nem jelent ellenjavallatot, de ez esetben a védőoltást biztonságos, ellenőrzött környezetben kell beadni. Fontos megjegyezni, hogy el kell különíteni az oltási reakciót a mellékhatástól. Előbbi esetében a beadás helyén fájdalom, bőrpír jelentkezhet, általában enyhe formában. A súlyos anafilaxia teljesen más jellegű, általános mellékhatás. Bár a COVID-19 vakcinák mellett valamelyest gyakoribb az anafilaxia, mint az influenza oltások esetén és idősekben is jelentkezhet, megfelelő körültekintés és az allergiás reakció elhárításának biztosítása mellett a védőoltás haszna jelentősen meghaladja a kockázatot.

Ugyancsak felmerül, hogy különböző krónikus betegekben, főleg autoimmun kórképekben mennyire hatékony és biztonságos a COVID-19 elleni védőoltás. Erre nézve nemzetközi és hazai szakmai társaságok, betegszervezetek adtak ki állásfoglalást. Összességében elmondható, hogy a védőoltás mindenkinek ajánlott, és bármivel jobb oltani, mint semmivel. Szisztémás autoimmun-gyulladásos kórképekben (pl. ízületi gyulladás, lupus betegség), egyes immunhiányos állapotokban, gyulladásos bélbetegekben, pikkelysömörben, sclerosis multiplexben, lisztérzékenységben, pajzsmirigy betegségekben, cukorbetegségben és más hasonló kórképekben egyaránt javasolják az oltás beadását. Amennyiben valaki az immunrendszert gátló gyógyszeres kezelésben részesül, a vakcináció időzítését a kezelőorvossal kell megbeszélni (1, 8).

Ami a terhességet, szoptatást és termékenységet illeti, az mRNA vakcinák terhéseknek és szoptató anyáknak egyelőre nem adhatók, mert az eddigi klinikai vizsgálatokból ezeket a személyeket kizárták, így nem rendelkezünk megfelelő tapasztalattal. Valószínűleg hasonló vélemény adható majd az ezután alkalmazásra kerülő egyéb vakcinákkal kapcsolatban is. Amennyiben ezen a téren több adat gyűlik össze, terhésekben, szoptató anyákban és gyermekekben is alkalmazni lehet majd a védőoltásokat.

A védőoltások hatalmas szolgálatot tettek és tesznek az emberiségnek. Vakcinák eredményeképpen tűnt el a Földről a fekete himlő, védőoltások védenek meg a járványos gyermekbénulás életem át tartó súlyos betegségétől, és sok más fertőző betegségtől. A COVID-19 pandémia elleni védekezésben is a vakcina az

elsődleges fegyver, melyet kiegészítenek a járványügyi intézkedések és a már kialakult betegségben alkalmazható hatékony gyógyszerek. Ezért is súlyos felelőtlenség az oltásellenesség minden formája, mert ez a különböző okokból megjelenő magatartás megbocsáthatatlan véték az emberiség egészsége ellen.

Irodalom

1. Szekanez Z, Bálint P, Balog A, Czirják L, Géher P, Kovács L, Kumánovics G, Nagy G, Rákóczi É, Szamosi S, Szűcs G, Constantin T. *A COVID-19 immunológiai és reumatológiai vonatkozásai*. Immunol Szemle. 2020; 12(2):5–17.
2. Gandhi RT, Lynch JB, Del Rio C. *Mild or Moderate Covid-19*. N Engl J Med. 2020;383(18):1757–66.
3. Szekanez Z, Bálint P, Balog A, Barta Zs, Czirják L, Géher P, Kovács L, Kumánovics G, Nagy Gy, Rákóczi É, Szamosi Sz, Szűcs G, Vályi-Nagy I, Várkonyi I, Constantin T. *COVID-19: a citokinviharon innen és túl....* Immunol Szemle. 2020;12(4):5–17.
4. Bhaskar S, Sinha A, Banach M, Mittoo S, Weissert R, Kass JS, et al. *Cytokine Storm in COVID-19-Immunopathological Mechanisms, Clinical Considerations, and Therapeutic Approaches: The REPROGRAM Consortium Position Paper*. Front Immunol. 2020;11:1648.
5. Fábrián Á, László I, Juhász M, Berhész M, Végh T, Koszta Gy, Molnár Cs, Fülesdi B. *Farmakoterápiás lehetőségek SARS-CoV-2-fertőzés/COVID-19-betegség esetén*. Orv Hetil. 2020;161:685–8.
6. Lakatos B, Gopcsa L, Gondos E, Riczu A, Várnai Z, Nagy É, Molnár E, Bekő G, Bobek I, Reményi P, Szilávik J, Sinkó J, Vályi-Nagy I. *Citokinellenes terápia az új típusú koronavírus okozta megbetegedés (COVID-19) kezelésében – tocilizumab elsőként való alkalmazása egy hazai infektológiai osztályon* Orv Hetil. 2020;161(26):1070–7.
7. Marshall M. *The lasting misery of coronavirus long-haulers*. Nature. 2020;585(7825):339–41.
8. Coronavirus vaccine tracker. 2020; www.nytimes.com.

A foglalkoztatotti létszám alakulása az Észak-alföldi régió megyeszékhelyeinek ipari parkjaiban a Covid-19 pandémia időszakában

Kun Gergő

közgazdász, doktorandusz, Debreceni Egyetem

Bevezetés

Manapság elkerülhetetlen téma a COVID-19 vírus okozta világjárvány különféle hatásainak vizsgálata, amelyek szinte kivétel nélkül életünk minden egyes területére, így a gazdasági szférára is jelentős hatással bírtak. A koronavírus járvány évek óta nem látott világgazdasági problémákat okozott, rövid idő alatt szinte teljesen megváltozott a korábbi páci környezet, mely többé-kevésbé a gazdasági élet minden szereplőjét érintette. Következményeihez az egyes ágazati szereplőknek viszonylag gyorsan kellett alkalmazkodniuk. Magyarországra vetítve talán tovább súlyosbítja a helyzetet, hogy számunkra egy korábban szinte ismeretlen szituációra kellett nagyon rövid időn belül reagálni, és meghozni a szükséges ágazati intézkedéseket. Hazánkban 2020 első negyedében jelent meg a vírus, és márciustól súlyos korlátozó intézkedéseket kellett életbe léptetni, hogy a járvány terjedése lassításra, megfékezésre kerüljön. A gazdaság szereplői ezen korlátozások bevezetése miatt alapvetően hátrányos helyzetbe kerültek, egységes visszaesésről azonban nem beszélhetünk. A válság alapvetően egyenetlenül fejtette ki a hatását, hiszen míg egyes ágazatokban akár 80%-os visszaesést is tapasztalhattunk (pl. a turizmus, vendéglátás területén), addig az online kereskedelem, valamint a gyógyszeripar még növekedést is el tudott érni. A korlátozó intézkedésekkel egyidejűleg az állam a leginkább érintett szektorok esetében különböző gazdaságélénkítő, valamint mentő csomagokat is bevezetett.

Az Észak-alföldi régió gazdasági motorja a szolgáltató szektor és az ipar, ugyanakkor ez az egyik legjelentősebb mezőgazdasági térség is az országban. Elmondható tehát, hogy az ipari parkok, és az azokban letelepült vállalkozások fontos gazdasági szereplőknek számítanak, amelyek jelentős számú alkalmazottat foglalkoztatnak. Jelen tanulmányban célom, hogy megvizsgáljam, hogy az elmúlt évekhez viszonyítva a koronavírus hatására hogyan is változott a foglalkoztatotti létszám, konkrétan, hogy megfigyelhető volt-e visszaesés a foglalkoztatottság területén, és amennyiben igen, az milyen mértékben érintette az egyes szektorokat az Észak-alföldi régió megyeszékhelyeinek ipari parkjaiban letelepült vállalkozások tükrében.

Irodalmi áttekintés

Az Észak-alföldi régió – amely a hagyományos megyei berendezkedésnél egy szinttel magasabb területi egységet jelent –, Magyarország uniós csatlakozása révén alakult ki, az Európai Unió által preferált területszervezési egységként. Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék területén jött létre, s a NUTS rendszeren¹ belüli besorolás alapján a II-es szinten helyezkedik el. Osztom Patkós (2004) azon véleményét, mely szerint „Magyarországon a NUTS II-es szintű területi egységek léte idegen a területi rendszerben, hiszen hazánkban az egy szinttel alacsonyabb NUTS III-as megyék hordozzák a történelmi hagyományokat” (PATKÓS, 2004).

A fenti területi tagolással tehát a megyéknek újfajta szemléletmódhoz kellett alkalmazkodniuk, és alapjaiban kellett átalakítaniuk a korábban megszokott szervezetrendszerüket. Kiemelném azonban, hogy az újfajta területi tagolással egyidejűleg, az országos szintnél kisebb, ám a megyéknél nagyobb, így komplexebb régiók gazdasági, statisztikai összehasonlítása vált megoldottá és egyszerűbbé. Az Unió által biztosított kohéziós és strukturális alapok összegeinek elosztása is regionális alapon működik, így segítve az egyes országokon belüli strukturális egyenlőtlenségek megszüntetését.

Az Észak-alföldi régió az ország második legnagyobb területű régiója, az Alföld, mint nagytáj északkeleti harmadát foglalja magába, területe 17 729 km². A régiót alkotó három megyében a 2001. évi népszámlálási adatok szerint 1 559 000 fő élt, a legnépesebb megye Szabolcs-Szatmár-Bereg, a legalacsonyabb népességszámot pedig Jász-Nagykun-Szolnok megyében találjuk (SZABÓ, 2005).

Az Észak-alföldi régiót Magyarország egyik legelmaradottabb térségeként szoktuk emlegetni, ez azonban nem az elmúlt években kialakult folyamatoknak tudható be, hanem alapvetően történelmi eseményekre visszavezethető okai vannak. A rendszerváltozást követően a jelenlegi Észak-alföldi régió megyéiben meghatározóvá váltak azok a negatív folyamatok, amelyek hatására területi válság alakult ki. Baranyi (2013) szerint „a területi válság alapvető jellemvonása az ország keleti részének további lemaradása volt a nyugati országrészhez, illetve Budapesthez képest. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy az Észak-alföldi régió térségében a gazdaság átalakulását súlyos és tartós munkanélküliség kísérte.” Habár az elmúlt években országos átlagot tekintve a munkanélküliség alacsony szintje volt jellemző, mégis a 2018-as évet megvizsgálva, ebben a régióban a munkanélküliségi ráta az országos átlag (3,8%) csaknem kétszerese volt

¹ Nomenclature des unités territoriales statistiques – Területi statisztikai rendszer nomenklatúrája – <https://regionalispolitika.kormany.hu/nuts-rendszer>

(6,9%), ezzel szemben Közép-Dunántúlon figyelhető meg a legalacsonyabb érték (1,9%) (II, KSH, 2018). A fenti, viszonylag a kedvező értékek azonban a koronavírus hatására romlani kezdtek, és a 2019. negyedik negyedévi 5,7%-hoz képest, 2020. második negyedévében már 7%-os volt a munkanélküliségi ráta.

Az Eurostat adatai alapján az Észak-alföldi régió bruttó hazai termék vásárlói paritás alapján (PPS / lakos) NUTS 2 régiók szintjén 14.100 volt 2018-ban, amely mutató az ország régiói közül a legalacsonyabb érték, tehát e mutató alapján is a legelmaradottabb régióknak számít, ez az érték mintegy fele az EU 28 átlagának, és csupán néhány bolgár és román régiót tudott ezzel megelőzni (EUROSTAT, 2020).

Anyag és módszer

A kutatás során a dokumentumelemzés, illetve az adatelemzés módszerét alkalmaztam. A tanulmány keretén belül szekunder forrásokból feldolgozva bemutatom az Észak-alföldi régió gazdasági szerkezetét, az ipari parkok jelentőségét, és foglalkoztatásra gyakorolt hatását. A gazdaságszerkezeti, valamint foglalkoztatási adatokat a KSH területi idősoros táblázatai alapján dolgoztam fel. Jelen kutatás keretében elsődlegesen az Észak-alföldi régió, Modern Városok Programban résztvevő megyei jogú városok ipari parkjaiban foglalkoztatottak létszámát vizsgálom. A városokban található ipari parkokról gyűjtött adatok az Igazságügyi Minisztérium Céginformációs, és az Elektronikus Cégeljárásban Közreműködő Szolgálat céginformációs rendszeréből, illetve az egyes ipari parkok honlapjáról kerültek felkutatásra, a létszám adatokat pedig az OPTEN céginformációs rendszer alapján kutattam fel.

Eredmények

Az Európai Unióban, de akár Magyarország esetében is, az egyes régiók gazdasági szerkezetében számottevő eltérések adódhatnak. A legfejlettebb területekre a szolgáltatások kimagasló aránya, a GDP-ből 80% feletti részesedési érték jellemző, a mezőgazdaság részesedése pedig minimális. A fejletlenebb területeken pedig a mezőgazdaság a domináns szemben a szolgáltatásokkal és az iparral.

Észak-Alföld gazdasági szerkezete a fejletlenebb térségekkel mutat hasonlóságokat, a mezőgazdaság 8%-os aránya alapvetően magasnak számít, ugyanakkor az ipar 24%-os részesedése szintén átlag feletti, az építőipar 6%-os aránya átlag közeli, a szolgáltatások 62%-os részesedése a GDP-ből ugyanakkor alacsonyabb az átlagosnál. (KSH, 2018)

Lócsei és munkatársai kutatásuk során megállapították, hogy a mezőgazdaság szerepe kiemelt a régióban, az Észak-alföldi régió szervezetei mintegy 20 százalékat állítják elő a mezőgazdasági termelésnek. Azonban a mezőgazdaság kiemelt szerepe ellenére is a legmagasabb hozzáadott értéket az ipar állítja elő,

jellemzően feldolgozóipari vállalatokon keresztül. Jász-Nagykun-Szolnok esetében a feldolgozóipar részesedése az országos átlag közel 150 százaléka, de a régió többi megyéjében is az országos átlaghoz közelítenek. (LŐCSEI et al, 2013)

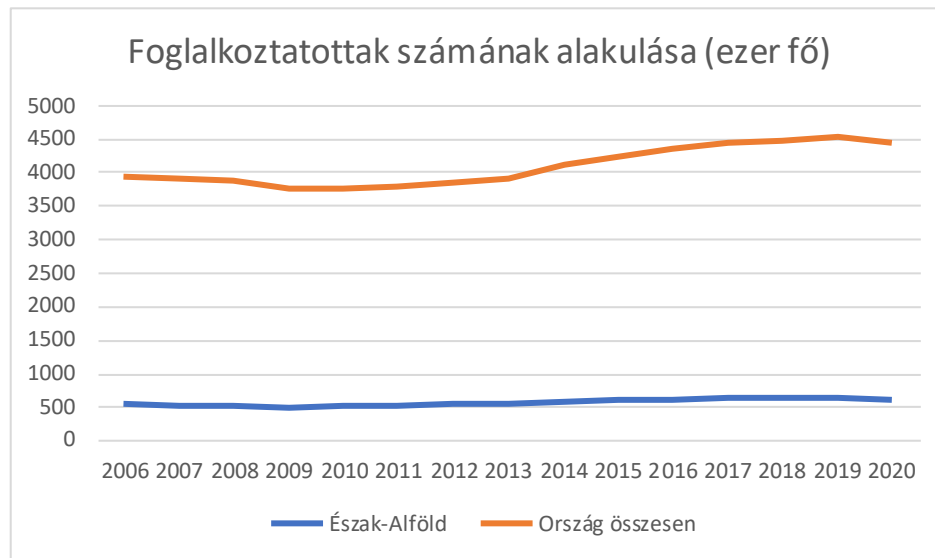
Kiss János korábbi kutatása szerint „*vidéken elsősorban azon ágazatok fejlődése lehet dinamizáló hatású, amelyek jelentősebb foglalkoztatás-bővítésre képesek. A sikeresnek mutatózó, modernizálódó vidéki térségekben erre eddig csak a feldolgozóipar volt képes*” (KISS, 1998). Fontos kiegészíteni, hogy az ipar mellett a szolgáltató szektor az, ahol foglalkoztatás bővítésére potenciál mutatkozik.

1. táblázat A foglalkoztatottak száma nemzetgazdasági szektorok szerint (2019)

A foglalkoztatottak száma nemzetgazdasági szektorok szerint (ezer fő)		
Régió	Észak-Alföld	Magyarország
Mezőgazdaság	48,631	210,742
Ipar	206,767	1444,06
Szolgáltatás	384,576	2857,319
Összesen	639,974	4512,121
Mezőgazdaság %	8%	5%
Ipar %	32%	32%
Szolgáltatás %	60%	63%

Forrás: KSH, saját szerkesztés, 2020

A 2008-as gazdasági világválságot követő években a foglalkoztatottak száma csökkenni kezdett, a munkanélküliségi ráta pedig ezzel egyidejűleg növekedett a régióban. 2008-ban 511 ezer főt foglalkoztattak az Észak-alföldi régióban, mely értéket csak 2011-ben tudta újra elérni, és 2019 végéig folyamatosan növekedő tendencia figyelhető meg, átlagosan évente 3%-al bővült a foglalkoztatottság, amely az országos adatokat 0,6%-al felülmúlta. 2019-ben 640 ezer foglalkoztatott volt jelen, amely érték 2020. második negyedévében már csak 613 891 fő volt, ami az egy évvel ezelőtti érték 95,9%-a.

Forrás: KSH (2020)

1. ábra, Foglalkoztatottak számának alakulása 2006–2020

Iparági megoszlás alapján elmondható, hogy a mezőgazdaság részesedése a vizsgált 2008–2019 között tartó időszakban 7–8% között alakult, az ipar 30–33% közötti értékeket vett fel, a szolgáltató szektor pedig 60–63%-ot tett ki. A foglalkoztatottak száma összesen 32.336 fővel csökkent 2020 második negyedévében a 2019. évi második negyedévhez viszonyítva, országos szinten pedig ez az érték 102.635 fővel csökkent. Elmondható tehát, hogy a régió foglalkoztatotti létszám csökkenése közel harmadával járult hozzá az országos számokhoz. A vizsgált ipari parkok közül is szinte mindegyikben csökkent a foglalkoztatottak létszáma, ám a csökkenés egyenlőtlenül érintette a különböző tevékenységi körökben működő vállalkozásokat.

Debrecen jelenleg négy ipari parkkal rendelkezik, az ötödik, Déli Ipari Park, pedig még kialakítás alatt áll. A négy működő ipari park a Debreceni Agrár Ipari Park (Science Park), Debreceni Nyugati Ipari Park, Debreceni Regionális Innovációs Tudományos és Technológiai Park, Logisztikai Szolgáltató Központ és Ipari Park. Nyíregyházán csak egy ipari park található, Szolnok két ipari parkja a Szolnoki Ipari Park és a GIMA Szolnok Ipari Logisztikai Park.

2. táblázat Az Észak-alföldi régió megyeszékhelyeinek ipari parkjaiba betelepült vállalkozások méreti besorolása.

Ipari park neve	Település	Betelepült vállalkozás	Mikro- és kisvállalkozás	Középvállalkozás	Nagyvállalkozás
Debreceni Agrár Ipari Park (Science Park)	Debrecen	2	0	0	2
Debreceni Nyugati Ipari Park	Debrecen	67	62	3	2
Debreceni Regionális Innovációs Tudományos és Technológiai Park	Debrecen	22	12	5	5
Logisztikai Szolgáltató Központ és Ipari Park	Debrecen	18	15	2	1
Nyíregyházi Ipari Park	Nyíregyháza	13	4	5	4
GLMA Szolnok Ipari Tudományos és Technológiai Park	Szolnok	31	20	7	4
Szolnoki Ipari Park és Logisztikai Szolgáltató Központ	Szolnok	16	8	1	7

Forrás: saját kutatás, 2020

A vizsgált ipari parkokban található vállalkozások jelentős része feldolgozó-ipari jellegű, illetve kereskedelmi, gépjármű javítási tevékenységet folytat. A Szolnok két ipari parkjában letelepült 47 vállalkozás 60%-ában is az említett két tevékenység szerepel a vállalatinformációs rendszerben, mint főtevékenység. A Debrecen négy ipari parkjában található 109 vállalkozás esetében ez az arány 55%, míg Nyíregyháza ipari parkjában található 12 cég mintegy 75%-a tartozik a fenti kategóriába.

Az elmúlt években az egész országban a dinamikusan növekvő foglalkoztatás volt jellemző, aminek további növekedése elé sok esetben a munkaerőhiány szabott gátat. A vizsgált ipari parkokban is a foglalkoztatás növekvő tendenciája figyelhető meg egészen 2019-ig. 2016–2019 között minden évben 4% feletti emelkedés következett be, és a 2016-os bázishoz képest 4842 fővel tudták növelni állományukat a cégek.

A 2020-as év azonban trendfordulónak látszik, és – majdnem 4%-os csökkenéssel – megközelítette a 2018. év szintjét. Tevékenység szerint a legnagyobb csökkenés az információs, kommunikációs főtevékenységű cégek esetében következett be, 957 fővel csökkent az állomány, illetve a feldolgozóipari vállalkozások 554 fővel építették le a munkavállalói állományukat. Információs, kommunikációs tevékenységgel két vállalkozás foglalkozott az Észak-alföldi régió ipari parkjaiban, az IT Services Hungary Kft és a DIGI Távközlési és Szolgáltató Kft., míg a feldolgozóiparban 53 cég tevékenykedett, köztük olyan nagy, nemzetközi hírnevű cégek, mint a LEGO, Electrolux, Richter, vagy a Béres.

3. táblázat Az Észak-alföldi régió megyeszékhelyeinek ipari parkjaiba betelepült vállalkozások besorolása főtevékenységük alapján.

Tevékenység / Város	Szolnok		Debrecen		Nyíregyháza	
feldolgozóipar	18	38%	27	25%	7	58%
kereskedelem, gépjárműjavítás	10	21%	33	30%	2	17%
ingatlanügyletek	7	15%	8	7%	0	0%
építőipar	5	11%	10	9%	0	0%
szállítás, raktározás	2	4%	7	6%	0	0%
vízellátás; szennyvíz gyűjtése, kezelése, hulladékgazdálkodás	2	4%	1	1%	0	0%
adminisztratív és szolgáltatást támogató tevékenység	1	2%	8	7%	0	0%
szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	1	2%	1	1%	0	0%
villamosenergia-, gáz-, gőzellátás, légkondicionálás	1	2%	0	0%	0	0%
szakmai, tudományos, műszaki tevékenység	0	0%	7	6%	2	17%
egyéb tevékenység	0	0%	7	6%	1	8%
Összesen	47	100%	109	100%	12	100%

Forrás: saját kutatás, 2020

Ipari parkok szintjén vizsgálva, a debreceni Science Parkban működő vállalkozások állománya épült le a leginkább. Az ipari parkban két vállalkozás működik, a Thyssenkrupp Components Technology Hungary Kft. és az IT Services Hungary Kft. Az előbbi évek óta növeli állományát a telephelyein, utóbbi viszont 2020. július elsejétől vállalati átalakuláson esett át, amely során az anyavállalat Deutsche Telekom AG átstrukturálta nemzetközi business-to-business szervezetét, és Deutsche Telekom IT Solutions néven működik tovább. Az átstrukturálás következményeként, a korábbi munkavállalói létszám mintegy fele más, de az anyavállalat irányítása alatt lévő cég munkavállalójaként folytatta tovább tevékenységét, amivel a 2019. decemberi 4869 fős létszám adat 2020. augusztusban csupán 2714 főre apadt, így átlagosan mintegy 3500 fő munkavállalóval rendelkező telephelyein.

4. táblázat Az Észak-alföldi régió megyeszékhelyeinek ipari parkjaiba betelepült vállalkozások létszáma főtevékenységük alapján

Tevékenység / Foglalkoztatotti létszám	2016	2017	2018	2019
feldolgozóipar	22 489	23 041	23 726	23 861
információ, kommunikáció	5 883	6 348	6 679	7 035
kereskedelem, gépjárműjavítás	3 135	3 240	3 302	3 555
szállítás, raktározás	2 843	2 972	3 097	3 111
villamosenergia-, gáz-, gőzellátás, légkondicionálás	893	875	918	951
szakmai, tudományos, műszaki tevékenység	796	1 035	1 389	2 270
ingatlanügyletek	188	184	195	187
építőipar	130	144	134	131
egyéb tevékenységek	161	183	212	259
Összesen	36 518	38 022	39 652	41 360
Éves változás	-	104,12%	104,29%	104,31%

Forrás: saját kutatás, 2020

5. táblázat, Az Észak-alföldi régió ipari parkjaiba betelepült vállalkozások foglalkoztatotti létszáma

Ipari Park / Foglalkoztatotti létszám	2016	2017	2018	2019	2 020
Debreceni Logisztikai Központ és Ipari Park	775	967	957	963	940
Debreceni Regionális és Innovációs Ipari Park	9 915	10 286	10 813	11 140	11 116
GIMA Szolnok Ipari park	4 442	4 635	4 843	4 920	4 964
Nyíregyházi Ipari Park	8 936	8 847	8 818	8 894	8 550
Nyugati Ipari Park – Debrecen	2 652	2 866	3 279	3 657	3 920
Science Park	5 043	5 491	5 803	6 815	5 736
Szolnoki Ipari Park	4 755	4 930	5 139	4 971	4 836
Összesen	36 518	38 022	39 652	41 360	40 062

Forrás: saját kutatás, 2020

A második legnagyobb létszámcsökkenés a Nyíregyházi Ipari Parkban volt tapasztalható, az ipari parkban letelepült vállalkozások által foglalkoztatottak létszáma a 2019. évhez képest 344 fővel lett alacsonyabb. A 344 fős foglalkozta-

totti létszám csökkenéséhez az Electrolux 558 fővel járult hozzá, míg a LEGO 243 fővel bővítette állományát, a többi vállalkozás pedig minimális mértékben vagy csökkentette, vagy növelte munkavállalói számát.

Csökkenő létszámot tudott felmutatni a Szolnoki Ipari Park is, itt a letelepedett 16 cég összességében 135 fő munkavállalóval foglalkoztatott kevesebb embert. Három vállalkozás járult hozzá leginkább a csökkenéshez, az Eagle Ottawa (bőr feldolgozás) 198 fővel, az F. Segura Hungária (alkatrészgyártás) 81 fővel, a BSM Magyarország (fémmegmunkálás) 37 fővel. Ugyanakkor a DRENİK Hungary (papírgyártás) 20 fővel, a DUTRADE Zrt. (fém nagykereskedelem) 47 fővel, a Stadler Szolnok Vasúti Járműgyártó Kft 84 fővel tudta növelni létszámát. A Debreceni Logisztikai Központ és Ipari Park, valamint a Debreceni Regionális és Innovációs Ipari Park minimális létszámcsökkenést mutatott, itt 23, illetve 24 fővel csökkent a létszám 2020-ban.

A régióban található ipari parkok közül mindössze kettő tudta növelni alkalmazotti létszámát, a GIMA Szolnok Ipari Park és a Debreceni Nyugati Ipari Park. Előbbi esetében a létszám viszonylag minimális értékkel, csupán 44 fővel lett magasabb, viszont a Nyugati Ipari Park vállalkozásai 263 fővel magasabb létszámmal működtek 2020 első félévében. Az ipari parkban működő 67 vállalkozásból 17 vállalkozás növelte, 28 csökkentette, 22 pedig sikeresen megtartotta a 2019-es állományát. A növekményhez a DIGI Távközlési és Szolgáltató Kft. önmagában 315 fővel járult hozzá, a legnagyobb csökkenést a Baromfiudvar 2002 Kft. szenvedte el, 10 fővel foglalkoztattak kevesebb embert 2020 első félévében 2019-hez képest.

Összegzés

Általánosságban elmondható, hogy az Észak-alföldi régió megyeszékhelyein megtalálható ipari parkokba betelepült vállalkozások nem alkotnak homogén elegyet, hiszen változatosan alakulhat a méretkategória, illetve főtevékenység szerint a betelepült vállalkozások összetétele is. Az egyes cégek főtevékenységét megvizsgálva megállapítható, hogy a koronavírus által leginkább negatívan érintett tevékenységi körökkel (turizmus, vendéglátás) nem foglalkoznak, így jellemzően csupán közvetett hatásoknak vannak kitéve a foglalkoztatotti létszámot illetően. A kutatás során arra a megállapításra jutottam, hogy az infokommunikációs vállalatok foglalkoztatotti létszáma csökkent a legnagyobb mértékben, de ez alapvetően nem a koronavírus hatásaira, hanem vállalati átalakulási okokra vezethető vissza, ugyanakkor a feldolgozóipar két százalékos csökkenése már arra enged következtetni, hogy ezt az iparágat már negatívan érintette a vírus megjelenése, és valószínűleg ennek köszönhető az érzékelhető visszaesés. Az öt vállalat közül az egyik, amely a legnagyobb mértékben csökkentette az alkalmazotti létszámát, az Electrolux. Azonban a cégnél már évek óta a magyarországi állomány leépítése figyelhető meg, a vállalat csak 2020-ban 558 alkalmazottjától

vált meg. A következő három autóiipari beszállító cég volt, az ötödik pedig a Coca-Cola, mely vállalat egyértelműen a koronavírus vendéglátást érintő hatásai miatt volt kénytelen csökkenteni létszámát. A növekedést produkáló vállalatok viszont önmagukban a csökkenő foglalkoztatottsági tendenciát nem tudják ellen-súlyozni. Az öt legnagyobb létszámnövekedést elért vállaltból kettő gyógyszeripari vállalat volt, a Béres és a Richter, azonban ez a jelenlegi világvárvány ide-jén egyáltalán nem meglepő. Ugyanakkor a régióban mégis a LEGO játékipari vállalat tudta a legnagyobb növekedést elérni, ami talán annak is köszönhető, hogy a cég a járvány következtében bevezetett egyik általános korlátozó intéz-kedést tudta a saját előnyére fordítani, azzal, hogy az emberek otthonaikba kény-szerűlve alapvetően több minőségi időt tudtak saját gyermekeikkel tölteni, és gyerekkori hobbijukkal foglalkozni.

Összességében megállapítható, hogy az Észak-alföldi régió vállalatait alapve-tőn ezidáig nem érintette jelentős mértékben a koronavírus megjelenése és az azzal összefüggő korlátozó intézkedések sora. Ez nagyrészt a régióra jellemző gazdasági szerkezetnek köszönhető, másrészt elmondható, hogy a cégek többsé-ge gyorsan, akár kihasználva az állam nyújtotta lehetőségeket, gyorsan tudott reagálni a változó gazdasági környezetre, egyes vállalatok esetében még növe-kedés is megfigyelhető volt.

Irodalomjegyzék

- Baranyi Béla (2013): *Integrált területfejlesztés*, Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma
- EUROSTAT (2020), *Regional gross domestic product (PPS per inhabitant) by NUTS 2 regions*
<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tgs00005/default/table?lang=en>
- Kiss János (1998): *Az ágazati gazdaságszerkezet szerepe a regionális differenci-álódásban Magyarországon*, Tér és társadalom, 12. évf. 1-2. sz. / 1998, pp 138-162.
- KSH (2011) *Észak-Alföld az Európai Unió régiói között*
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/debreceneuregio.pdf>
- KSH (2018) *Gyorstájékoztató Munkanélküliség, 2018. szeptember-november*
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/mun/mun1809.html>
- KSH: 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 3. *Országos adatok*
http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_00_2011.pdf
- Lőcsei Hajnalka, Bublik Bence, Nyeste András (2013): *Magyarország régióinak társadalmi-gazdasági elemzése*, MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Inté-zet

Patkós Csaba (2004): *Az Észak-alföldi régió intézményesülése, különös tekintettel Jász-Nagykun-Szolnok megye szerepére*, Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem, Természettudományi Kar

Szabó Beáta (2005): *Észak-alföldi régió szociális helyzetének elemzése*, Kapocs, a Nemzeti Család- és Szociológiai intézet folyóirata, IV. évf. 3. szám, pp 11-25.

Város a válság szorításában Debreceni válságkezelés 1930-ban

Kovács Gyula

középiskolai tanár, jogász

Bevezetés

Bár a nagy gazdasági világválság mélypontja Magyarországon 1931–1932-ben következett be, egyes válságjelek azonban már 1930-ban érzékelhetők voltak, így például a mezőgazdaság értékesítési problémái, a növekvő munkanélküliség, a szegénységélezéssel kapcsolatos gyarapodó önkormányzati és állami terhek.

Tanulmányomban alapvetően azt szeretném bemutatni, hogy Debrecen, mint vidéki nagyváros, hogyan küzdött meg 1930-ban azokkal a fokozódó problémákkal, amelyek az országot sújtották.

Először, mintegy bevezetésként röviden foglalkozom az országot sújtó válság jellemzőivel, és ebbe az általános képbe szeretném beilleszteni a debreceni történéseket, egyrészt azt, hogyan kezelte a városvezetés a válságot, másrészt utalok arra, hogyan élték meg ezt a nehéz évet a debreceni emberek.

A válság kibontakozása az országban

A bethleni konszolidáció bizalmat keltett az ország iránt, a nyugati bankok és üzletemberek hiteleinek sora áramlott az országba. A mérsékelt fellendülésnek azonban az 1929-ben kirobbant nagy gazdasági világválság véget vetett.

A krízis először a mezőgazdaságot érte el, ebben az ágazatban már 1928-ban válságról beszéltek.¹ A világpiacon versenyben ugyanis a magas önköltség miatt a magyar búza a tengerentúli búzával szemben alulmaradt.² A Bethlen-kormány ártámogató intézkedésként 1930 nyarán a boletta-rendszert vezette be.³ A termelő a gabona eladásakor egy változó névértékkel bíró gabonajegyet, úgynevezett bolettát kapott, amit adófizetésre fordíthatott. Ezzel az állam tulajdonképpen elengedte a gazdálkodókat sújtó adók egy részét.⁴ Az intézkedés azonban nem javított jelentősen sem a gazdálkodók eladósodottságán, hiszen bevételeik csök-

¹ *Gazdasági világválság hatása és válságkezelés Magyarországon 1931–1933* – kodolanyi.hu – Letöltés: 2020. 10. 14.

² Borsányi György: *Válságévek krónikája 1929–1933. Az 1929–1933-as gazdasági világválság hatása Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 13.

³ Debreczeni Újság 1930. 06. 13.

⁴ *Gazdasági világválság hatása és válságkezelés Magyarországon...* i.m.

kentek, sem pedig a fogyasztók ellátási problémáin, mert a nem mezőgazdasággal foglalkozók jövedelmi helyzete is romlott. Ebben szerepet játszott, hogy a boletta-rendszer által indukált megemelkedett kiskereskedelmi árakat a fogyasztók fizették meg.⁵

A válság az ipar egyes ágazatait különböző mértékben érintette. Elsősorban aszerint, hogy az iparág közvetlen fogyasztásra termelt-e, vagy olyan cikket állított elő, amelyek további beruházásokat szolgáltak. Ez utóbbiak visszaesése nagyobb mértékű volt. A válság legsúlyosabban az építőipart sújtotta, a téglagyárak nagy része leállt, egy részüket be is zárták. Szintén katasztrofálisan visszaesett a mezőgazdasági gépgyártás, ami egyenesen következett a mezőgazdaság elhúzódó válságából. A vegyipar, az élelmiszeripar, a textil-, bőr- és papír- ipar kisebb veszteségekkel úszta meg a válságot.⁶

A munkanélküliség növekedése már 1930-ban megfigyelhető volt. Egyes nagyüzemek mellett a kisiparban és a kiskereskedelemben is tömegesen mentek tönkre a vállalkozók. Mivel a válság nem járt jelentős inflációval, azok a tisztviselők, akik nem veszítették el az állásukat, a válságot a legkevésbé szenvedték meg. Az értelmiségi munkanélküliség főleg a pályakezdőket sújtotta.⁷

Az 1920-as évek második felének gazdasági fellendülése idején jelentős szociálpolitikai eredmények születtek, viszont a reformok ellenére jelentős lyukak maradtak a szociális hálón. Egyrészt a jóléti kiadások nagyrészt a közalkalmazottakra, ipari és kereskedelmi dolgozókra korlátozódtak, másrészt a munkanélküliség elleni biztosítás bevezetése sem valósult meg. A népjóléti minisztérium szakemberei 1928–1929-ben dolgoztak ugyan az ezzel kapcsolatos törvénytervezeten, de a világgazdasági válság 1929-től érezhető hazai hatása miatt ez akkor nem válhatott valóra. Az ipari munkásság 15–20 százalékára tehető munkanélküliek így csak rendszertelen segélyekre, esetleges karitatív akciókra számíthattak.⁸ A válság idején újraindultak az 1920-as évek elején megszokott állami és főként törvényhatósági segélyakciók, de a segélyezés nem vezetett a kérdés megnyugtató megoldásához.⁹

A munkanélküliségből fakadó problémák megoldatlansága növelte a társadalmi és politikai feszültséget. Munkanélküli mozgalom bontakozott ki, amelyből a kommunisták közreműködésével létrejött a Munkanélküliek Országos

⁵ Sásdi Tamás: *A nagy gazdasági világválság következményei Magyarországon és a Gömbös-kormány belpolitikája* – Korok online folyóirat – webnode.hu – Letöltés: 2020. 10. 14.

⁶ U.o.

⁷ U.o.

⁸ Szávai Ferenc: *A Horthy-rendszer jóléti állama* – ojs.bibl.u – szeged.hu – 142. – Letöltés: 2020. 10. 21.

⁹ Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korszakban* – regi.tankonyvtar.hu – Letöltés: 2020. 10. 21.

Egységbizottsága. 1930 tavaszán országszerte munkanélküli tüntetések voltak, egyre többen fordultak a szociáldemokraták felé. Az MSZDP a kormány tilalma ellenére békés felvonulást rendezett május 1-én. A szociáldemokrata pártvezetés kezdeményezésére szeptember 1-én Budapest utcáin megint a munkások csendes felvonulására került volna sor. A tömegben azonban ott voltak a kommunisták, akik jelszavakat kiáltozva provokálták a tömeget. Előbb a rendőrség, majd a csendőrség is beavatkozott, akik egy halott és hetven sebesült árán helyreállították a rendet.¹⁰

Debrecen gazdasági helyzete

A város vonzáskörzetét alkotó vidék már a válság előtt az ország gazdaságilag egyik legfejletlenebb területe volt, alacsony jövedelemmel, csekély fogyasztással és gyenge tőkefelhalmozással.¹¹ A közgondolkodásban az 1929–1933 közötti időszakot tekintik a nagy gazdasági világválság időszakának, viszont Debrecenben ez az amúgy is hosszú időtartam további évekkel gyarapodott. Az 1928-as évben a környéken aszály volt, 1929-ben pedig rendkívül nagy fagykár keletkezett. Mivel a város és vonzáskörzete lakossága jelentős részének megélhetése a mezőgazdasághoz kötődött, így itt a vásárlóerő az országosnál jobban meggyengült. Ehhez járult a szabadfoglalkozásuk és a közalkalmazottak jelentős jövedelemcsökkenése is. Az ebből következő keresletcsökkenés pedig súlyosan érintette a helyi ipart és kereskedelmet.¹²

A nehéz gazdasági helyzet a város gazdálkodására is kihatott. Vásáry István polgármesterségének első évében, 1928-ban – kölcsönökből és bizonyos megtakarításokból – mindössze 1,5 millió pengő állt szabad rendelkezésre. A hitelezőket évenként igénybe vett sok százezer pengős függőkölcsönökből fizették. A város vagyoni jövedelmei, a föld- és lakbérek, a helyhatósági adóbevételek a fokozódó válság miatt folyamatosan apadtak.¹³ Az állam 1929-től évente több mint egymillió pengő pluszterhet hárított községi teher jogcímen a városra, miközben egyre több ember szorult megélhetése érdekében a város segítségére. Őket a város közmunkában foglalkoztatta, vagy pedig segélyezte.¹⁴

Mindezek fényében nem meglepő, hogy a város 1929-től kiadásai ésszerű csökkentésére törekedett, hogy gazdasági egyensúlyát megtarthassa. A fokozódó válság és az állam teheráthárítása, valamint az utóbbi fogyasztást csökkentő intézkedései ezeket a törekvéseket igencsak megnehezítették. 1930 tavaszán

¹⁰ Sásdi Tamás: *A nagy gazdasági világválság következményei Magyarországon...* i.m.

¹¹ Tímár Lajos: *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1944*, Magvető Kiadó, Budapest, 1993. 68.

¹² Szűcs Ernő: *A gazdasági élet* in: *Debrecen története 4. 1919–1944*, Debrecen, 1986. 31.

¹³ Veress Géza: *Vásáry István politikai pályája*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999. 42.

¹⁴ Uo. 43.

pedig már érzékelhetően csökkentek a város bevételei, ezért a városvezetés az áthárított terhek csökkentését kérte az államtól.¹⁵ Őszre még tovább romlott Debrecen anyagi helyzete, mivel a város közigazgatási bizottságának megállapítása szerint a debreceni adófizetők közel ötven százaléknyi adóval voltak hátralelben.¹⁶ Ennek ellenére a nehéz időkben is folytatódottak a városfejlesztő munkák, amelyek több ezer ember megélhetését segítették.¹⁷

Társadalmi válságjelek a városban

A város társadalmára komoly hatással volt az 1929–1933-as válság, amelynek mértékét jól jellemzik a következő adatok. Az adóköteles jövedelmek 1928-ban 14,4 millió pengőt tettek ki, míg 1932-ben már csak alig 10 milliót. Ugyanakkor a vagyoadó kivetésénél figyelembe vett adósságok összege 1928-ban közel 8 millió pengő volt, 1931-ben pedig már meghaladta a 20 milliót.¹⁸ Ezek az adatok jól rámutatnak arra az elszegényedésre és eladósodásra, ami a város lakói között tömeges méretűvé vált.

Debrecenben már 1930 januárjában érzékelhetők voltak a fokozódó elégedetlenség első jelei. A munkanélküliek tüntetésre készülő, száz–százhusz fős tömeget a rendőrség oszlatta fel.¹⁹ A feszültség csökkentése, a munkahelyteremtés érdekében a városvezetés ezekben a napokban a felettes szervek hozzájárulását kérte a MÁV üzletigazgatóság, a dandárparancsnokság, a laktanya, valamint a városi internátus építési munkálataihoz.²⁰ Ezzel tulajdonképpen felgyorsult egy, már korábban is létező küzdelem a város és a minisztériumok között, amely végigvonult az egész éven, és az azt követő években is folytatódott. A két fél közötti konfliktusnak alapvetően az adta az alapját, hogy a növekvő munkanélküliség mellett a városnak egyre nagyobb közfoglalkoztatásra lett volna szüksége, viszont a romló gazdasági teljesítmény, a csökkenő állami bevételek miatt a minisztériumok egyre inkább megszorításokra kényszerültek. Egyébként jól mutatja a városi önkormányzat szűk mozgásterét és kiszolgáltatott helyzetét, hogy a polgármesternek még a kimondottan gazdasági természetű kérdésekben is a belügyminiszterhez kellett fordulnia.²¹

A munkanélküliek száma az év folyamán folyamatosan emelkedett, és sokan voltak közülük tartósan munkanélküliek. Júniusban például kétszáz kőműves volt a városban 7–8 hónapja jövedelem nélkül.²² Ugyanezekben a napokban a

¹⁵ Debreczeni Újság 1930. 05. 11.

¹⁶ Debreczeni Független Újság 1930. 10. 08.

¹⁷ Veress Géza: *Vásáry István politikai pályája* i.m. 43.

¹⁸ Tímár Lajos: i.m. 86.

¹⁹ Debreczeni Újság 1930. 01. 22.

²⁰ Debreczeni Újság 1930. 01. 31.

²¹ Tímár Lajos: i.m. 151.

²² Debreczeni Független Újság 1930. 06. 04.

munkaközvetítő hivatal mintegy négyszáz munkanélkülit tartott nyilván, de ennél sokkal többen voltak. Munkaalkalom alig volt, ezért sokan nem regisztráltatták magukat.²³ Őszre jelentősen romlott a helyzet, mivel a debreceni munkásszervezetek titkársága 2512 munkanélkülit írt össze, és velük együtt 4461 családtag is nélkülözött és nyomorgott.²⁴ 1930-tól kezdve folyamatosan nőtt az értelmiségi munkanélküliség is, ami az évtized második felében kibontakozó konjunktúra hatására sem szűnt meg.²⁵ A városvezetés részéről volt törekvés ezen társadalmi csoport problémáinak orvoslására, hiszen az év végén a polgármesteri hivatal húsz szellemi szükségmunkást vett fel havi kilencven pengő fizetéssel.²⁶

Akik nem váltak munkanélküliekké, azoknak is kemény küzdelmet kellett folytatniuk a talpon maradásért. A gyáripar mellett a kisiparban is jelentősen csökkentek a jövedelmek, és az 1930. évi népszámlálás szerint a kisipari üzemek 61,3 %-a segéd nélkül dolgozott, alapvetően a takarékosági megfontolások miatt. A kisiparban dolgozók alacsony életszínvonalát jól jelzi, hogy az 1930-as Magyar Statisztikai Zsebkönyv szerint mindössze 595 pengő évi átlagjövedelmük volt, szemben a gyáripari munkások 874 pengőjével.²⁷ Az ipari bérek alacsony színvonalát lényegesen befolyásolta az a körülmény is, hogy a város munkaerőpiacán a korszakban általában erős túlkínálat volt jellemző. A nagyarányú munkanélküliség lehetővé tette a vállalkozóknak, hogy a béreket lényegesen csökkentsék.²⁸

A növekvő feszültség jelei az egész év folyamán érzékelhetők voltak. Így a szeptember 1-i budapesti felvonuláshoz kapcsolódva Debrecenben is lezajlott a munkásság tüntető sétája. Jelentősen csökkentette a rendezvény hatékonyságát, hogy azon a város legnagyobb üzeimei közé tartozó, állami tulajdonban lévő dohánygyár és a vagongyár népes dolgozói közössége nem vett részt.²⁹ A tüntetést szervező szociáldemokrata párt és a szakszervezetek tagságának zömét egyébként is a kisiparban dolgozó munkások alkották.³⁰ A rendőrség nem mert a belügyminiszteri rendelkezés ellenére sem megzavarni az 1500–2000 munkás néma megmozdulását. A munkások a munkahelyekről, a munkanélküliek pedig a munkásotthonból szervezeten vonultak a főutcára.³¹ Az ősz folyamán a helyi

²³ Debreczeni Újság 1930. 06. 18.

²⁴ Debreczeni Független Újság 1930. 10. 19.

²⁵ Timár Lajos: i.m. 154.

²⁶ Debreczeni Független Újság 1930. 12. 05.

²⁷ Timár Lajos: i.m. 207.

²⁸ Uo. 225.

²⁹ Debreczeni Független Újság 1930. 09. 02.

³⁰ Timár Lajos: i.m. 225.

³¹ Veress Géza: *A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede (1919–1933)* in: Debrecen története 4. 1919–1944, Debrecen, 1986. 233.

rendőrség kommunista szervezkedésnek is nyomára bukkant, és elkobozták azok fegyverraktárát is.³²

A válságkezelés eszközei

A korabeli városvezetés számára további dilemmát jelentett, hogy milyen eszközökkel kezeljék a felgyülemlett problémákat és feszültséget. A polgármester inkább a közmunkák általi munkahelyteremtést szorgalmazta, azon az alapon, hogy csak az kapjon segílyt, aki nem tud dolgozni.³³ Azonban az állam által támogatott építkezések köre egyre csak szűkült. A másik eszköz, a segélyezés körül is problémák jelentkeztek, hiszen egyrészt a város bevételei csökkentek, másrészt a város népjóléti hivatala és jótékonyági szervezetek közötti szoros együttműködés hiányában azt is nehéz volt felmérni, hogy a szegénységélyezés tulajdonképpen mekkora összeget igényelne a város részéről.

A) Közmunkák

A növekvő munkanélküliséget és az abból származó problémákat a városvezetés tehát elsősorban közmunkaprogramokkal próbálta orvosolni, miközben fokozódó nyomás nehezedett rá. Jól leírják és egyben össze is foglalják a tavaszi helyzetet azok a megnyilatkozások, amelyek április közepén a munkanélküliek küldöttségének Vásáry István polgármesternél tett látogatásakor születtek, ezért érdemes bővebben kitérni rájuk. Labancz András küldöttségvezető kijelentette, hogy az építkezések szünetelnek, a nyomor óriási méreteket öltött, a munkanélküliek türelme pedig fogyatkozik. A polgármester szerint a munkások foglalkoztatása nem teljesen városi feladat, de a törvényhatóság igyekszik a magánszféra korábbi feladatait részben átvenni. Kifejtette, hogy a város mindent megtesz, hogy kellő munkaalkalom legyen, e törekvés jegyében 12,5 millió pengő kölcsönt vett fel a közmunkák szervezésére, illetve a korábbi kölcsönök visszafizetésére. A találkozó időpontjában is folytak a közmunkák 525 közmunkással. Ígérte, hogy április végén a városi közgyűlés elé kerül a szegényház és a Honvédtemetőben épülő hősök mauzóleumának ügye. Hamarabb indítják el az építkezést, kevésbé díszes épületek épülnek, csak hogy a munkanélküliséget csökkentse. Az egyetemi építkezéshez a város kétszer százezer pengőt ad, csak azért, hogy a munkát elindíthassák. A Népjóléti Minisztériumnál két héten belül döntenek a közkórház átalakítási munkálatainak megindításáról. A városháza építésének megkezdése azért nem történhetett meg, mert tervpályázatot kell hirdetni, azután versenytárgyalást tartani, így a kezdés a legjobb esetben is csak őszre várható. A város már 1929. április 17-én elküldte a kérelmet a belügyminisztériumhoz, de semmiféle választ nem tudtak kieszközölni. Vásáry megígérte,

³² Debreczeni Független Újság, 1930. 10. 14.

³³ Debreczeni Független Újság, 1930. 09. 26.

hogy közbenjár munkáért a postapalota építkezésénél is, ahol Labancz szerint túl kevesen dolgoztak.³⁴

1930 tavaszán az egyetem és a Bem téri kórház körüli építési munkálatok jelentették volna a legjelentősebb közmunkát a városban. Az egyetemi építési munkálatok április 14-ével kezdődő szakasza nem indult el, a környéken a munkástüntetések rendszeressé váltak. A kórház átépítése pedig rendkívül lassan haladt. A városvezetésnek nem maradt más választása, minthogy a kormánytagokra próbáljon meg nyomást kifejteni. Vásáry az egyetemi építkezések ügyében levelet írt a kultuszminiszternek. A vele korábban baráti viszonyban lévő Darányi Kálmán államtitkárnak is írt, és megkérte, hogy járjon közbe Bethlennél az egyetemi építkezés elindítása érdekében. Megemlítette neki, hogy a város április 16-án és április 23-án egyaránt százezer pengőt fizetett ki, csak hogy elinduljanak az egyetemi építkezési munkálatok. Ez időarányosan nagyobb összeg volt, mint ami egyébként a várost terhelte volna, mégis alig végeztek munkát az egyetemenél.³⁵ A munka a következő hetekben folytatódott ugyan, de júniusban a munkabérek csökkentése miatt sztrájkot hirdettek a munkások az építkezésen.³⁶ Az építkezés azonban a nyár folyamán is akadozva folyt, hiába folyósított júliusig 0,9 milliót pengőt a város az előirányzott 2,9 millióból.³⁷

A polgármester írt a népjóléti miniszternek is a kórház átalakítási munkálatainak gyorsítása ügyében. Májusban elindult a kórház átépítése, amit jórészt debreceni vállalkozók végeztek. Az akkori elképzelések szerint szeptemberben megnyílt volna a debreceni állami Horthy Miklós kórház.³⁸ Nyáron azonban még mindig folyt a huzavona a város és a pénzügyminisztérium között a renoválási munkálatokkal kapcsolatban.³⁹ Takarékosági okokból igen csekély számú munkás dolgozott a kórházon, egyszerre csak néhány. A kórház felújított épületének átadására végül is csak 1931-ben került sor.⁴⁰

Jelentős közmunka-projektnek ígérkezett, de 1930-ban még távol állt a megvalósulástól az új városháza felépítése. A belügyminiszter megengedte, hogy tervpályázatot hirdessen a város, de csak azzal a feltétellel, ha az építkezés a lakosságra új megterheléssel nem jár. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy az építkezéshez a városnak az apadó állami támogatások miatt hitelfelvételben kellett gondolkodnia.⁴¹ A tervpályázat és a költségvetés bizonytalansága miatt a

³⁴ Debreczeni Újság 1930. 04. 17.

³⁵ Debreczeni Független Újság 1930. 04. 25.

³⁶ Debreczeni Független Újság 1930. 06. 18.

³⁷ Debreczeni Független Újság 1930. 07. 17.

³⁸ Debreczeni Újság 1930. 05. 14.

³⁹ Debreczeni Független Újság 1930. 07. 20.

⁴⁰ Veress Géza: *Vásáry István politikai pályája*, i.m. 46.

⁴¹ Debreczeni Független Újság 1930. 05. 14.

törvényhatósági döntés a városháza felépítése ügyében elodázódott, és az építkezés ügye 1930-ban nem is oldódott meg.⁴²

A közmunkák iránti igény ősze még szorítóbb lett, mint az előző hónapokban. A város utcáin több esetben az éhségtől estek össze a kóborló munkások. Vándormunkások özönlöttek Debrecenbe, de ők sem kaptak munkát. Holló János munkásvezető szerint az egyetlen jelentős közmunka az egyetemi volt, a postapalota és a kórház átalakítása alig jelentett valamit. A még megmaradt gyárak 50%-al kevesebb munkaerőt foglalkoztattak, mint az előző évben, sőt olyan is volt, amelyik be is szüntette a termelést.⁴³

Ősszel a Minisztertanács ugyan újra tekintélyes (11–15 millió pengős) összeget szánt a városoknak a nagy munkanélküliség enyhítését célzó közmunkákra, de ebből Debrecen alig részesült. A város az egyetem előtti tér kialakítására 100 ezer, a városok és a megyék internátusára 500 ezer pengőt kapott volna, de ezekből az 1931-ben tetőző pénzügyi válság miatt csak az előbbi realizálódott 1932 őszéig.⁴⁴ Mindezek ellenére, a közmunkák gyorsítása érdekében a debreceni közgyűlés októberben elfogadta azt a javaslatot, hogy az egyetem előtt lévő teret 640 ezer pengő költséggel sürgősen rendezzék. Az építkezéshez a javaslat szerint a város 300, az állam 340 ezer pengő költséggel járult volna hozzá.⁴⁵ Az állami szerepvállalás kiszámíthatatlanságát mutatja, hogy ez utóbbi összegből 140 ezer pengőt a kultuszminisztérium még 1939 végéig sem folyósított.⁴⁶

A polgármester szeptemberben nagy programot terjesztett elő, amelyben a közmunkák megindítása és szükségmunkák szerepeltek. Az előterjesztés szerint nagyrészt hitelekből és saját forrásokból az 1930-as 5 millióról 1931-ben 8,5 millió pengőre növelték volna a közmunkára, így utépítésre és útfenntartásra, valamint erdei fakitermelésre költött pénzt.⁴⁷ Ez utóbbi közmunka aztán október végén el is indult, összesen 400 munkanélkület érintett, akiknek a hatósági munkaközvetítő hivatalnál kellett jelentkezniük.⁴⁸

Összességében megállapítható tehát, hogy – mivel a közmunkák állami finanszírozása meglehetősen bizonytalan volt –, ezek a projektek nem működtek volna az amúgy is eladósodott debreceni önkormányzat szerepvállalása nélkül.

B) Segélyezés

A romló helyzetet jól jellemezte, hogy egy korabeli tudósítás szerint városszerte koldusokkal lehetett találkozni, még iskoláskorú gyerekek is koldultak. A rend-

⁴² Debreczeni Újság 1930. 05. 28.

⁴³ Debreczeni Független Újság 1930. 09. 21.

⁴⁴ Veress Géza: *Vásáry István politikai pályája* i.m. 49.

⁴⁵ Debreczeni Újság 1930. 10. 19.

⁴⁶ Veress Géza: *Vásáry István politikai pályája* i.m. 49.

⁴⁷ Debreczeni Független Újság 1930. 09. 26.

⁴⁸ Debreczeni Független Újság 1930. 10. 17.

őrség fellépett a kéregetőkkel szemben, igyekezett távol tartani őket a város látogatottabb utcáiról és tereiről.⁴⁹ A növekvő elszegényedés visszaszorítására törekedve a népjóléti hivatal elkészített egy szegénységélyezésre vonatkozó szabályrendelet-javaslatot. A javaslat értelmében a szegénységélyezés rendszerévé tétele érdekében nyilvántartást kellett készíteni a szegényekről. Aki bekerült a nyilvántartásba, az szegényigazolványt kapott. A népjóléti hivatal, illetve jótékonyági intézmény csak annak adhatott segélyt, aki szegényigazolvánnyal rendelkezik. A jótékonyági szervezetek továbbá kötelesek voltak az igazolványba bevezetni a nyújtott segély összegét és az adakozás napjának dátumát. Ezen túlmenően a jótékonyági szervezetek kimutatást voltak kötelesek vezetni, melynek adatait a népjóléti hivatal a szegénykataszterbe átvezette. A javaslat szerint az a jótékonyági intézmény, amelyik az előírásokat nem teljesíti, ötszáz pengő bírsággal sújtható.⁵⁰ A rendelet megalkotását alapvetően az az elképzelés motiválta, hogy a város azon összegek figyelembevételével határozná meg a szegénységélyezésre szánt összeget, amelyeket a jótékonyági szervezetek a segélyezésre fordítanak.⁵¹ A városvezetésen belül viszont a szegénynyilvántartás kérdése jelentős vitákat szült. Egyes városi képviselők, mint például Freund Jenő, a jótékonyági intézmények autonómiájának sérelmét vetették fel. A polgármester azzal érvelt, hogy a javaslat megalkotásával a visszaélések megakadályozása volt a cél. Véleménye szerint így egyesek nem lesznek túlsegélyezve, míg mások nem maradnak ki.⁵² Vásáry, miután nem érezte a közgyűlési többség támogatását, és nem kívánta azt a látszatot kelteni, hogy megsérti az egyesületi autonómiát, visszavonta a rendelet megalkotására vonatkozó javaslatot.⁵³

Annak ellenére, hogy a szegénynyilvántartás nem jött létre, a támogatások más formáinak bevezetése is felmerült. Láng Sándor tisztifőorvos a debreceniek olcsó hallal való ellátására tett előterjesztést a polgármesternek. Kifogásolta, hogy indokolatlanul drága a hal Debrecenben. Felhívta rá a figyelmet, hogy amikor korábban a város megépítette a hortobágyi tógazdaságot, évenként hat-száz mázsa olcsó hal szállítására kötelezte az azt működtető részvénytársaságot. Annak ellenére, hogy e mennyiséget a kereslet nem merítette ki, a hortobágyi hal drágább lett a sertés- vagy marhahúsnál. Javasolta, hogy a kilónkénti 3–5 pengő helyett 2 pengő legyen a halhús ára. Az előterjesztés azonban minden ésszerűsége ellenére nem valósult meg.⁵⁴

Szeptemberben a polgármester javasolta, hogy a munkanélküliek gyerekeinek olvasókörök, iskolák osszanak élelmiszert. Ezen kívül önkéntes ínségadó címén

⁴⁹ Debreczeni Független Újság 1930. 04. 13.

⁵⁰ Debreczeni Újság 1930. 04. 18.

⁵¹ Debreczeni Újság 1930. 05. 08.

⁵² Debreczeni Újság 1930. 05. 14.

⁵³ Debreczeni Újság 1930. 05. 16.

⁵⁴ Debreczeni Újság 1930. 04. 20.

havi felajánlásra kérte fel a város módosabb polgárait, ami személyenként havi 2–3 pengőt jelentett.⁵⁵ Az adományok segítségével a városvezetés téli segéllyel, természetbeni élelmezéssel, selejtes ruhaneműekkel, iskolás gyermekeknek adott ebéddel, napközbeni otthonokkal, ingyen tejjel igyekezett enyhíteni a rászorultak nyomorát.⁵⁶ Akik pedig teljesen munkaképtelenek voltak, így a betegek és kereképtelenek, összesen 1136-an, a tél folyamán közsegélyt kaptak.⁵⁷ A tél beállta előtt, a szegények helyzetét megkönnyítendő a városvezetés csökkentette a tüzi-fa árát is.⁵⁸

A fentiek alapján láthatjuk tehát, hogy a városvezetés és a jobb módú polgárok egy része törekedett a rászorultak segélyezésére, e törekvések sikere a szűkös lehetőségek miatt viszont mérsékelt volt.

Összegzés

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy 1930-ban mind a városvezetésnek, mind a lakosságnak igen súlyos problémákkal kellett megküzdenie. Debrecen nehéz anyagi helyzetbe került, Vásáry polgármester szerint a mezőgazdaság súlyos helyzete és a gazdasági leromlás irrealissá tette az év végére a városi költségvetést.⁵⁹

A kormány és a városvezetés közötti, forrásokért folytatott küzdelem tovább folytatódott. Semmi remény nem volt arra, hogy ez a helyzet a következő években javuljon, mivel a következő két év éppen a válság mélypontját jelentette az ország és a város számára is. Mindebből következik, hogy egyre több problémát kellett a városnak csökkenő állami támogatás mellett megoldania.

A nehézségek ellenére a városvezetés számos rászorult anyagi helyzetén könnyített a közmunkákkal, segélyekkel és egyéb támogatásokkal. A város fejlődése sem állt meg, hiszen ebben az évben került átadásra a Déry Múzeum, és építési munkálatok folytak az egyetemenél, a Bem-téri kórháznál, a postapalotánál, hogy csak a fontosabbakat említsem. Abban, hogy ez megvalósulhatott, igen fontos szerepe volt a Vásáry István polgármester által irányított városvezetésnek is, amely szívéen viselte a város és lakói sorsát. Végezetül kijelenthetjük, hogy – a sok akadályozó tényező ellenére – a debreceni válságkezelés jelentős részben sikeresnek tekinthető, hiszen enyhített a válság káros gazdasági és társadalmi következményein.

⁵⁵ Debreczeni Független Újság 1930. 09. 26.

⁵⁶ Debreczeni Független Újság 1930. 10.23.

⁵⁷ Debreczeni Független Újság, 1930. 11. 12.

⁵⁸ Debreczeni Független Újság, 1930. 11. 13.

⁵⁹ Debreczeni Független Újság 1930. 12. 21.

Tüzesetek és tűzokozás Debrecenben 1693 és 1715 között

Papp Rita

történész, doktorjelölt, Debreceni Egyetem

Köztudott, hogy Debrecen városát gyakran pusztították tüzek, amelyek sokszor igen nagy károkat okoztak.¹ Ennek oka részben a város szerkezetében, építkezési szokásaiban keresendő. A szűk utcákban és sikátorokban gyorsan terjedtek a lángok, s e szűk utcák bővítését, a zsákutcák és sikátorok felszámolását, valamint a házak utcavonalba rendezését csupán az 1802. évi nagy tűzvész után kezdték el komolyan kidolgozni és megvalósítani.² A gyúlékony anyagokból épült házakat pedig viszonylag könnyedén elemésztette a tűz, amely tovább nehezítette az oltást. Az épületek – lakóházak, ólak, istállók – többsége ugyanis favázás vert-, esetleg vályogfalú, de többnyire karóvázás paticsfalú építmény volt. A földem szintén fából készült, amelynek héjazására nádat, szalmát vagy sást, ritkábban cserepet vagy fazsindelyt használtak. A rőzséből, gallyakból felhúzott, esetleg élősövényből álló kerítések ugyancsak elősegítették a tűz elterjedését és terjedését.³ A korabeliek tűzvészekről való gondolkodását jól tükrözi Barta Boldizsár 1666-os megfogalmazása, miszerint: „Sokszor csak kicsiny szikrát is büntetésre felgerjesztett [ti. Isten], melly által minden gyönyörűségét, jószágának nagyobb részét porrá, hamuvá változtatta, és semmivé tette.”⁴ S bár a

¹ L. pl. SZENDREY ISTVÁN: *Debrecen, a mezőváros. In: Uő. (szerk.): Debrecen története I. kötet, 1693-ig.* Debrecen, 1984. 131–311. 174–175., SZÜCS ISTVÁN: *Szabad királyi Debrecen város történelme II.* Debrecen, 1871. 299–302. A Szücs István által is hivatkozott Barta Boldizsár is megemlékezett a 16. század második felének, valamint a 17. századnak nagyobb tüzeseteiről 1666-os munkájában. BARTA BOLDIZSÁR: *Rövid Chronica.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 11. Bevezetővel ellátta és sajtó alá rendezte Ozsváthné Krankovics Ilona. Debrecen, 1984. 14–19.

² SÁPI LAJOS: *A település fejlődése.* In: Rácz István (szerk.): *Debrecen története. 2. kötet, 1693–1849.* Debrecen, 1981. 70–88. 77.

³ SÁPI LAJOS: *Debrecen település- és építéstörténete.* Debrecen, 1972. 18–19. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlítenünk, hogy bár 1701 szeptemberében Erdődi Andrásnak csak a kőből való építkezést engedélyezte a magisztrátus, kiemelve, hogy „fából ne[m] leszen szabad”, a későbbiekben is találkoztunk háznak való faanyaggal együtt eladott telkekkel, s továbbra sem vált uralkodóvá a kőházak építése. Erdődi l. MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 213. 1701. szept. 25.; A telekeladásra l. pl. uo.782. old. 1704. máj. 23.

⁴ BARTA 1984. 14.

nagyobb pusztításokat Isten ítéleteként értelmezték, érthető módon igyekeztek tenni is ezek ellen.

Az általunk vizsgált években is számos intézkedés született a tüzesetek elkerülésére, a tűzkárok megakadályozására, vagy legalább minimalizálására. Legtöbbjüket, logikusan, a meleg és száraz nyári, illetve az azokat megelőző, szeles tavaszi hónapokban hozták, de a hideg miatti tüzelés is jelentős kockázatnak számított, ha az nem az ennek a célnak megfelelően kialakított épületben történt. 1698. március elején például arról rendelkeztek, hogy „*az boltban lakó tüzelő kufárok a' boltokbul házakhoz mennyenek*”.⁵ Ennek feltételezett előzménye egy február végi tűztámadás volt a város egyik boltjában, amelyet szerencsére a szomszédok időben megéreztek, és az ajtót betörve el is oltottak.⁶ A szeles és/vagy száraz idő függvényében tűzgyújtási tilalmat is elrendeltek a döntéshozók. 1698. márciusában például arról döntött a szenátus és a választott hites közönség (*electa iurata communitas*), hogy „*az mezőket, hogy senki ne gyújtogassa, publicáltassék*” [közzé tétessék].⁷ A következő márciusban pedig – „*a' tavaszi száraz és szeles időb[en] a' tűz ellen való vigyázás megkívántatván*” – arról rendelkeztek, hogy minden utca két-két embert állítson, akik magukat hittel, vagyis esküvel kötelezik, s az utcában éjjel-nappal járőröznek és vigyáznak.⁸ Emellett több vigyázót rendeltek a toronyba, valamint lajtorják és horgok készíttetéséről is döntöttek, amelyeket aztán „*közönséges helyen*”, vagyis közös, hozzáférhető helyen kellett tárolni.⁹ Néhány nappal a határozat megszületése előtt a Varga utcában támadt tűz, amelyben megégett az egyik esküdt polgár istállója, öt lovával együtt.¹⁰ Az intézkedéseket június végéig kellett fenntartani, a szenátus és a communitas akkor ítélte úgy, hogy „*ezenül ne[m] szükségesek*”.¹¹ Hiába volt azonban a több tűzfigyelő, így is előfordultak a korábbiakhoz hasonló esetek. Április 19-én például, mialatt az emberek a templomban voltak, tűz ütött ki a Csapó utcában, majd a Péterfiában szintén. Előbbi utcában két ház, utóbbiban

⁵ MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 213. 1698. márc. 2.

⁶ Uo. 213–214. 1698. márc. 3.

⁷ Uo. 218. 1698. márc. 16.

⁸ Uo. 440–441. 1699. márc. 22.

⁹ Uo. Egy másik forrás szerint a tornyokba két új vigyázót kellett állítani, s az utcák philagoriáit (fából készített toronyszerű állványok, amelyek a Szent András-templom fehér és vörös tornyától távolabb lévő helyeken voltak felállítva) is meg kellett javítani, amelyekbe szintén figyelőket kellett állítani. RADICS KÁLMÁN: *Zoltai Lajos munkáiból. A szabad királyi városi rangra emelt Debrecen életének első esztendeiből. Egy névtelen Naplója 1696–1700-ról.* Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XIX. Debrecen, 1992. 179–202. 198.

¹⁰ Uo.

¹¹ MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 500. 1699. jún. 28.

pedig nyolc pusztult el.¹² Ez újabb intézkedések meghozatalára készítette a városvezetést, és rögtön másnap el is rendelték, hogy az igen csak tűzveszélyes „rossz kémények, kemenczék lerontassanak, a' ganéj [sic] garádgtyák elhányatassanak”.¹³ A következő két hétből újabb két tüzesetről van tudomásunk, amelyeket ugyan sikerült időben eloltani, a jegyzőkönyvben mégis azt olvashatjuk, hogy „a' tűztül való félelem miatt az isteni szolgálát az uczákb[an] peragaltatott [végeztetett], és az is rendeltetik, hogy minden uczában egy-egy tized vigyázzon éjjel-nappal”.¹⁴ A szárazság miatt komoly veszélyt jelentettek egyebek mellett a villámcsapások is. 1701 júliusában például egy házat „Istennek ítéletibül a' mennykű megütötte, és mind az, mind a' mellette lévő ház, Sohajtó Istvánnéjé megégett, tovább a' tűznek ereje Istennek hála ne[m] mehetett”.¹⁵ De az őszi hónapokban sem lankadhatott a városvezetés és a lakosság figyelme. 1708 szeptemberében például a Cegléd utcában égett le az utca istállója egy szekér szénával és négy lóval, valamint egy szomszédos ház tetejével együtt.¹⁶ Majd egy héten belül ugyanazon utcában ismét tűz keletkezett. Ennek kapcsán nem jegyezték fel az esetleges károkat, azonban kiderül a bejegyzésből, hogy nem véletlen tüzesetről volt szó, hanem „az eszterhéb[a] dugtanak valami materiát, azért minden uczán vigyázók legyenek”.¹⁷ A hideg beálltával pedig, mint láthatuk, a tüzelés miatt volt szükséges az éberség. 1701 októberében például a tüzelő kufárokra küldték elővigyázatosságból ismét a boltokból házakba lakni.¹⁸

Érthető, hogy a debreceniek miért féltek ennyire a hasonló esetektől, s hogy miért próbálták minél hatékonyabban elejét venni azoknak. A jegyzőkönyvek a fentiekén kívül még számos, a tűzkár megelőzését célzó rendelkezést megőriztek, amelyekben olvashatunk többek között a szorgalmatos vigyázásnak, vagy a házak, istállók felmérésének – s az annak során talált tűzveszélyes állapotok jelentésének – elrendeléséről is.¹⁹ A tűzveszélyes állapotokról szólva érdemes még megemlítenünk Sasi Szűcs István és Bodnár Márton pereskedését, amelyet

¹² MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 457. 1699. ápr. 20. Más forrás szerint a Csapó utcában csak egy ház és a város árkanak egy része égett le. RADICS 1992. 200–201.

¹³ MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 457. 1699. ápr. 20., RADICS 1992. 201.

¹⁴ MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 461. 1699. máj. 3. A két tüzesetre l. uo.461. 1699. máj. 2., RADICS 1992. 201. – A szöveg arra a vészhelyzetben máskor is elfogadott szokásra utal, miszerint „az isteni szolgálatot” – azaz az istentiszteletet – nem a templomban, hanem a nyílt utcán tartották.

¹⁵ MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 179. 1701. júl. 30.

¹⁶ MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 478. 1708. szept. 10.

¹⁷ Uo. 481. 1708. szept. 16.

¹⁸ MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 223. 1701. okt. 9.

¹⁹ Vigyázásra l. pl. MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 714. 1700. máj. 16., MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 253. 1707. júl. 24., MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 728. 1715. okt. 31.; Állapotfelmérésre l. MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 618. 1703. jún. 17.

Sasi Szűcs indított 1708 őszén becsületsértés, rágalmazás miatt.²⁰ A konfliktus egyik alapja egy Sasi Szűcs által épített istálló volt, amely Bodnár „*edgyik ablakának világát elvette, igen közel állítván a' falhoz*”.²¹ A vád szerint az alperes egyebek mellett gyilkosnak is nevezte a felperest, s itt következik a számunkra most igazán lényeges szövegrész. Bodnár ugyanis azt hozta fel mentségéül, hogy észrevette, „*hogy gyertyával járnak az istállóban] lámpás nélkül, s külföldiek is dohányoztak benne, arra mondotta, ha tűz támad, az az ől leszen gyilkosa magának, s gyermekinek*”.²² A férfi ezek szerint a fokozott tűzveszélyre hívta fel szomszédja figyelmét, amelyet az istállóban – amelyben rendszerint igen gyúlékony, könnyen éghető dolgokat, anyagokat szokás tárolni, s amely maga is a tűznek kevésbé ellenálló anyagból épült – történő nyílt láng használat, vagyis a gyertyagyújtás és a dohányszívás jelentett. S ahogyan láttuk, nem csak az időjárás és a különféle balesetek, de a gyújtogatók is komoly veszélyt jelentettek Debrecen épületeire és lakosságára.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, érdemes foglalkoznunk egy másik veszélyforrással is, amely szintén folyamatos kihívás elé állította a városvezetést. Ez nem volt más, mint a dohányzás, amely igencsak tűzveszélyes volt, mint azt a fent említett alperes, Bodnár Márton is kiemelte. A dohányszívás a 17. század második felétől terjedt el a városban, s az általunk vizsgált rövid időszak elején is sorra születtek az ezt, valamint a dohányárusítást tiltó rendelkezések.²³ 1696 januárjában például pénzbírságban vagy falóra ültetésben állapították meg a dohányszívásért járó büntetést. „*A' dohányszívás is megtiltatik, valaki a' város területén színi megtapasztaltatik, vagy 48 pengig, vagy falóval büntette-tik*”.²⁴ Májusban a dohányzás mellett a szíváshoz használt eszközök – mint a pipa, pipaszár – árusítását is megtiltották.²⁵ 1697-ben pedig nyakvasat írtak elő annak, aki „*szíja, vagy ha csak pipa találtatik is nálla*”, a dohányt árusítókra pedig 12 forint büntetést, valamint az áru elégetését.²⁶ A jegyzőkönyvek tanúsága szerint az ezt követő években sem javult a helyzet. 1700 májusában például a dohány behozása és árusítása, valamint szívása mellett a pipa, pipaszár és a csutora árusítását is újfent megtiltották.²⁷ A tiltást másfél évvel később megismételték,

²⁰ MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 471. 1708. szept. 3.

²¹ Uo. 516–517. 1708. nov. 26.

²² Uo. A gyilkosnak nevezés vádjára l. uo. 511. 1708. nov. 19.

²³ RADICS 1992. 196. 44. lábjegyzet. A tűzvédelmet szolgáló tilalom természetesen nemcsak Debrecenben volt érvényben. L. KÁLLAY 1996. 165.

²⁴ MNL HBML IV. A. 1011./a. 23. k. 350. 1696. jan. 14.

²⁵ Uo. 417. 1696. máj. 13.

²⁶ MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 31. 1697. febr. 24. A rendelkezést a következő évben megismételték. Uo. 225. 1698. ápr. 6.

²⁷ Uo. 714. 1700. máj. 16. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlítenünk egy ez év szeptemberi bejegyzést, amelyben arról olvashatunk, hogy a vásárbírák által lefoglalt „va-

bírságot helyezve kilátásba, továbbá hangsúlyozva, hogy ezt már többször is elhatározták, „*ez szerint most valóságos effectusb[an] kell venni [véghez kell vinni]*”, vagyis valóban végre kell hajtani.²⁸ 1703 júniusában pedig kötelezték a lakosságot, hogy „*a' kinek dohányos cselédgye vagyon, elöl mondgya*”.²⁹ 1708-ban is olvashatunk a dohányszívás megtiltásáról, majd 1715 októberében ismét, ez utóbbi alkalommal azt is kiemelve, mennyire elszaporodott a városban a dohányzók száma.³⁰ „*Eláradván az dohányozás az váras népe között, indifferen[er] [válogatás nélkül] szorossan megtilalmaztassék. Ha ki rajta kapatik, a szolgál f. 1, gazda f. 2 büntetessék. Kapitányok, tizedesek, tízházgazdák reá vigyázza[na]k. A céhekb[en] is publicáltassék.*”³¹ A lakosság, vagy legalábbis egy része ezek alapján továbbra sem vette komolyan sem a tiltást, sem a dohányszívásának veszélyeit. Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy az 1710-es években valamivel ritkábban fordultak elő – vagy legalábbis ritkábban voltak bejegyezve a jegyzőkönyvbe – nagyobb tüzesetek.³² 1711 tavaszán a Péterfia utcában vált nyolc ház a lángok martalékává, 1714 januárjában pedig a város tömlőce gyulladt ki.³³ Valamint arról sem feledkezhetünk meg, hogy egy könnyen függőséget okozó szokásról van szó, amelynek elhagyása többek számára komoly nehézséget jelenthetett.

Az időjárás és a balesetek mellett a gyűjtogatók is komoly fenyegetést jelentettek a városra nézve. Ezek személyét azonban nem mindig sikerült azonosítani a korabeli hatóságoknak, ahogyan azt a fent említett, 1708-as példa is mutatja. 1704. június 19-én délután is tűz gyulladt Kassai Mihály házánál a Hatvan utcában, s tizennégy ház megégett. Azt megállapították, hogy a „*tűz arra fogadott hamis ember által támadott*”, azonban senkit nem vádoltak meg.³⁴ Három nappal később hasonló eset történt. Itt csupán egy ház esett áldozatul a tűznek, amely

lami dohányokat” most az egyszer kiadták azzal a feltétellel, hogy az illető – a forrásban meg nem nevezett – kereskedők soha többé ne hozzanak dohányt a városba. Uo. 793–794. 1700. szept. 18. De például 1703 tavaszán egymással pereskedő dohánykereskedőkkel, kereskedőtársakkal találkozunk a jegyzőkönyvben, ám ők nagy valószínűség szerint nem a városban árulták portékájukat. A pereskedésre l. MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 538–539. 1703. márc. 3., 545. 1703. márc. 10., 547–548. 1703. márc. 12., 602. 1703. máj. 5.

²⁸ Uo. 224. 1701. okt. 9.

²⁹ Uo. 618. 1703. jún. 17.

³⁰ Az 1708-as rendelkezésre l. MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 339. 1708. jan. 15.

³¹ MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 728. 1715. okt. 31.

³² Vö. SÁPI 1972. 24.

³³ Előbbire l. MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 810. 1711. ápr. 1.; Utóbbira l. MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 364. 1714. jan. 13. Az esetről lentebb írunk részletesebben.

³⁴ MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 800. 1704. jún. 19.

szintén „*hamis ember munkája*” volt.³⁵ Az eset után a városvezetők úgy határoztak, hogy „*mivel bizonyos dolog, hogy istentelen gyújtogatók támadtanak, a' ki az olyanra vigyáz, s megfogja, 100 tallér jutalma lészen*”.³⁶

Nem kellett gyújtogatónak lenni, hogy a szenátorok elé kerüljön a gyanú szerint tüzet okozó személy. Véletlen tűzokozásért is eljárást indítottak, valamint a tűzzel való fenyegetést is büntették.³⁷ A vizsgált években 10 tűzgyújtás miatti büntetőperet találunk, amelyekben 14 személyt (11 férfi és 3 nő) állítottak bíróság elé, valamint egy férfit az egyik vádlott nevezett meg a tűz valódi meggyújtójaként. A perek szövegét olvasva nem mindig egyértelmű, hogy gyújtogatásról vagy gondatlan tűzokozásról volt-e szó.

Egyértelmű szándékossággal csupán négy perben találkozunk. Az egyik ezek közül Kakas György 1711. augusztusi büntetőpere, aki a vádak szerint megrögzött tolvaj és csaló volt, amelyért tömlöcbe vetették, ahol amellet, hogy pénzüket ellopta, „*a' rabok szabadítására késbül fűrészt csinált, a' vasakat fűrészelte, a' tömlöczöt meggyújtotta*”.³⁸ Kakas nem próbálta menteni magát. Válaszában a következőket mondta: „*Megérdemlem az halált, az Isten úgy áldgya meg k[egyelmete]ket, ha felakasztat, magam veszek kötelet*.”³⁹ A beismerés valószínűleg elsősorban a sokszori lopására utalt – tekintve, hogy az akasztás inkább a tolvajok büntetése volt –, s a deliberátumban sem utalnak külön a tömlöc meggyújtására. A férfit végül mégsem ítélték halálra. E helyett a hóhér kivitte az akasztófához, ahol erősen megverte, majd örökre kitiltották a városból.⁴⁰ Ő volt az egyetlen, akit a tűzokozás mellett mással is vádoltak. A másik három gyújtogatás miatt indított per összefügg egymással, a bennük szereplő öt férfit egy cselekménnyel hozták összefüggésbe. Négyüket 1715 szeptemberében egymás után állították törvényszék elé, kezdve Diószegi Györggyel, aki a vád szerint

³⁵ Uo. 801. 1704. jún. 22.

³⁶ Uo. 802. 1704. jún. 23.

³⁷ Más városból ismerünk példát arra is, hogy már a tűzveszély okozását is büntették. KÁLLAY 1996. 237–238. Ugyanitt a szerző a tűzzel való fenyegetés büntetését is vizsgálja. Ez, vagy a gyújtogatásra való szándék az általunk vizsgált forrásokban is többször előkerül, de rendszerint más bűncselekményekkel együtt említve, így nem derül ki, hogy a debreceniek miként büntették az általunk vizsgált időszakban. L. pl. MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k. 440–442. 1702. szept. 25., MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 277–278. 1707. okt. 3., 282. 1707. okt. 13. Werbóczy István Hármaskönyvében megemlíti, hogy „mindenki, a ki azzal fenyegetődzik, hogy valamely várost vagy falut vagy másnak házáat felgyújtja és tűz gerjesztésével fölperzseli, halállal szokott bűnhődni”. WERBÓCZY ISTVÁN: *Tripartitum. 1514.* Harmadik rész. 23. cím.

³⁸ MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k. 851–852. 1711. aug. 24.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. Érdekes, hogy bár a szövegben kiemelik, hogy Kakas visszaeső, és többször is volt büntetve, e bejegyzésen kívül sehol nem találkoztunk a nevével a vizsgált jegyzőkönyvekben.

„minapi nagy szélben a város körül való ganéjokat meggyújtogatta. Ha meg nem előzhették volna, az egész váras megégett volna”.⁴¹ Diószegi után Miskolczi György következett, aki egy Szamoszegi György – vagy Ferenc, nem egyértelmű, mert a nevét átírták – nevű férfit nevezett meg a tűz meggyújtójaként.⁴² Utána pedig Záhonyi Pál és Püspöki Ferenc együtt járult a szenátorok elé.⁴³ A vádlottakat végül fejenként 12 furatossal történő csapásra ítélték, mivel bizonyosodott „estvének idején odaki való gyűlések, s ganéjgyújtogatások”.⁴⁴ Az első két vádlott esetében – de valószínű, hogy a többinél is – a fiskális sokkal súlyosabb büntetést, fővétel javasolt, Miskolczinál azt is kiemelve, hogy „akar nézte, akar gyújtotta, akar segítette”.⁴⁵ Részleteket ugyan nem ismerünk, de feltételezhető, hogy ugyan szándékosan, de nem gonosz szándékból támasztották a tüzet, hiszen erre a tanácskozás során sem utaltak. Akárhogyis volt, felelőtlen gyújtogatásukkal nagy veszélybe sodorták a települést és lakosságát, azok minden jószágával együtt.

A maradék hat perben valószínűbbnek látszik a véletlenül, gondatlanságból esett tüzgyulladás vagy továbbterjedés. Igaz, ezt nem minden esetben rögzítették, akadnak perek, ahol csak következtethetünk rá. 1698 márciusában indítottak eljárást Pércsi N. Tamásné és Ujvári Andrásné ellen, akik a már említett február végi – időben észlelt – bolti tűz okozói voltak. Bár a fiskális itt is kiemelte, hogy ha a szomszédok „a’ tüzet meg ne[m] oltották volna, az egész váras megéghetett volna”, valamint, hogy „mint szántsándékos incendiariusok[na]k [gyújtogatóknak], fejek vétettségük”, mégis arra kell gondolnunk, hogy véletlen balesetről volt szó.⁴⁶ Ítélet ugyan nem maradt fent a vizsgált jegyzőkönyvben, azonban a boltokban lakó kufárok házakhoz küldése azt sejteti, hogy az efféle esetek nem voltak ismeretlenek a városvezetés előtt. Korábban is előfordulhatott már hasonló baleset. A két asszony vélhetően tüzet rakott, hogy megmelegedjen a februári hidegben, ám később azt nem oltotta el elég alaposan, és megtörtént a baj. Kis Istvánnal kapcsolatban pedig 1699 februárjából olvashatjuk, hogy az előző év őszén „Bika Sámuel istállóját meggyújtotta volt”, s most kegyelmet adnak neki azzal a feltétellel, hogy egymás után két nap üljön a falóra megkiáltva, hogy „a’ tűz támasztásáért” nagyobb büntetést érdemelne, „de a’ Nemes Tanács meggratiázta” [kegyelmet adott].⁴⁷ A kifejezés, hogy a tűz támasztásáért járt

⁴¹ MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 678–679. 1715. szept. 9.

⁴² Uo. 679. 1715. szept. 9.

⁴³ Uo. 679–680. 1715. szept. 9.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo. 678–679. 1715. szept. 9. A fiskális rendszerint a kiszabható legsúlyosabb büntetést szokta javasolni.

⁴⁶ MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k. 213–214. 1698. márc. 3.

⁴⁷ Uo. 410. 1699. febr. 23.

volna a nagyobb büntetés, s nem emeltek ki semmiféle gonosz szándékot azt sugallja, hogy baleset történt, s a büntetés is ezt a gyanút látszik erősíteni.⁴⁸

A többi ügy besorolásakor már valamivel könnyebb helyzetben vagyunk. Kun Istvánval kapcsolatban például megtudjuk, hogy a vád szerint maga is megvallotta, hogy „*a' gyertyát égve hat[ta]*”, s ennek következtében „*éczakának id[e]jén a' városban tüzet támasztott, melyből sok károk következtenek, s a' város is meghéghetett volna*”.⁴⁹ Szabó Istvánnál pedig – aki a Kádas utcában gyújtott meg egy házat – a deliberátumban is feljegyezték, hogy „*minthogy gondviseletlensége miatt esett a' tűz támadás, tétetessék a' nyakvasb[an] holnap, s hétfőn is, feje feliben irattatván vétke, hétfőn maga is kiálcsa meg*”.⁵⁰ Sándor András és Mihály a vád szerint felgyújtották a cserét, s emiatt nagy kár keletkezett. Beismerték, hogy „*tüzet gerjesztvén, úgy szalasztották el*”, vagyis tüzet gyújtottak, ám az továbbterjedt, amely miatt arra ítélték őket 1702 májusában, hogy veretessenek vasba, és egy évig közmunkát végezzenek.⁵¹ Oláh Ferenc pedig 1700 áprilisában állt a szenátorok elé, mivel „*tüzet támasztván a' cserén, melly mia a' csere megégett*”.⁵² Az ítélet nem maradt ránk, ám nála sincs nyoma szándékos gyújtogatásnak, az ő esetében a vád sem javasolt halálbüntetést.⁵³

A vizsgált jegyzőkönyvek szerint nem minden véletlen tűzokozásnak lett büntetőper a következménye. Előfordul, hogy ezeknek csak a lakosság tűzkár miatti – elsősorban kártérítést követelő – pereskedésében maradt nyoma. Minden bizonnyal mérlegelték a kár nagyságát, valamint azt is, hányan voltak veszélyeztetve a keletkezett tűz által, valamint, hogy az fenyegette-e a város épületeit, határát. Erre példa Veres Jánosné esete is. Az asszony Buda Lukácstól igyekezett behajtani a lángok martalékává vált négy ökrének és egy vasas szekérének árát, ám a férfi védekezéséből kiderült, hogy nem ő volt az igazi vétkes. „*Én miatta[m] azon tűz ne[m] támadott, mert eloltotta[m], bétakarta[m], gyékénnyel körülvette[m]. Míg föld keresni jártam, addig esett a' gyűladás. Bocssáson ki a' törvény, megbizonyítom, hogy iffjú Pataki János gyűjtotta a' tüzet, mellyet maga is megvallott, hogy a' tüzet kitakarván kenyeret akart pirítani, a' szél miatt elszalasztotta a' tüzet, s úgy gyűlt fel a' karám*”.⁵⁴ A bejegyzésből tehát nem csak azt tudjuk meg, hogy Buda milyen módszerrel igyekezett biztonságosan eloltani a tüzet, de azt is, hogy a szeles idő miatt az olyan ártatlannak tűnő tevékenység is, mint a kenyérpíritás, mekkora kárt tudott okozni. A tüzeset felderítése közel

⁴⁸ Nem kizárt, hogy a férfi ekkorra már hónapok óta egy korábban kiszabott büntetését töltötte (pl. közmunka, tömlőc), s csak most sikerült elérnie a magisztrátus kegyelmét.

⁴⁹ MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k.619. 1703. jún. 18.

⁵⁰ MNL HBML IV. A. 1011./a. 27. k.501. 1708. nov. 10.

⁵¹ MNL HBML IV. A. 1011./a. 25. k.365. 1702. máj. 22.

⁵² MNL HBML IV. A. 1011./a. 24. k.410. 1700. ápr. 29.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo. 55–56. 1697. ápr. 25.

két hónapig tartott, ám végül bebizonyosodott, hogy valóban Pataki hibájából esett a kár, s így azt neki is kellett megtérítenie.⁵⁵

Bemutatunk még egy polgári pert. Balla Jánost perelte több károsult is, ám az alperest, bő fél év után ugyan, de felmentették, miután megvizsgálták kemencéjét, s megállapították, hogy annak semmi olyan hibája nincsen, amely miatt a tüzeset bekövetkezhetett.⁵⁶ A károsultak ez után Csincsár Mihályt hívták a törvényszék elé, de a vizsgálat ekkor is azzal az eredménnyel zárult, hogy ő sem felelős. Az ítélet szerint a tanúvallásokból nem derült ki ugyan egyértelműen, hogy hogyan keletkezett a tűz, s hogy gyújtogatásról volt-e szó, de számos olyan részlettel szolgáltak, amelyek Csincsár ártatlanságát igazolták. Ilyen, *„hogy az sütő kemencében az tűznek mellette volta[na]k, és az tüzet széllyelvervén az szénvonót is tekenőb[en] lévő vízben tették, és az tűz után is ott találtatott. Az ház hátul, nem elől gyulladt meg. Mindazáltal az A[ctorokna]k [a vádlóknak] megnyuktatásokra mondgya[na]k hittel feleségestül, szánt szándékos okai az tűznek nem voltak, és gondviseletlenségek miatt nem támadott. Sőt, szorgal[ma]tossan vigyázta[na]k, s forgolódtanak körüle.”*⁵⁷

Esetenként nem találjuk nyomát felelősségre vonásnak. Így az 1714 januárjában kigyulladt tömlőc ügyénél sem, holott a jegyzőkönyvi bejegyzésben kiemelték, hogy az épület gondatlanság, a *„szolgák és őrzők vigyázatlansága miatt”* kapott lángra.⁵⁸ Annak ellenére, hogy a tömlőc teteje teljesen leégett, s ami ennél is lényegesebb, *„az rabok mind alsó, felső tömlőczökbül félig megholtan vonatnak ki”*, nem találtunk senkit, akit felelősségre vontak volna az eset kapcsán.⁵⁹

A tüzesetek – akár természeti csapások vagy balesetek, akár gondatlanság vagy szándékosság miatt támadtak – folyamatos fenyegetést jelentettek Debrecenre és annak lakosságára nézve. A tűztől való félelem és fenyegetettség érzése folyamatosan jelen volt nem csak az egyszerű polgárok és lakosok, de a városatyák gondolkodásában is, akik ennek megfelelően igyekeztek is rendelkezéseikkel elejét venni az ilyesfajta káreseteknek és tragédiáknak. Az idevonatkozó pereket vizsgálva úgy tűnik, hogy az általunk kiválasztott években senkit nem ítélték el komoly gyújtogatás, tűzvész szándékos okozása miatt. Igaz, néhány ügynél kiemelték, hogy sok kár keletkezett, s a város is leéghetett volna, azonban egyik vádlott sem érdemelte ki tettével az elvetemült gyújtogatóknak járó halálbüntetést. A rossz szándékú gyújtogatókat vélhetően nem sikerült azonosítani vagy kézre keríteni.⁶⁰

⁵⁵ Uo. 72. 1697. jún. 17.

⁵⁶ MNL HBML IV. A. 1011./a. 28. k. 401. 1714. jún. 11., 511. 1715. jan. 20.

⁵⁷ Uo. 540. 1715. febr. 13.

⁵⁸ Uo. 364. 1714. jan. 13.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Barta Boldizsár 1656-ból hozott egy érdekes példát a gyújtogatók megégetésére.

BARTA 1984. 18. Vö. SÁPI 1972. 23–24., SZENDREY 1984. 175.

A német diktatúrák nyelve **A német szókincs nácitlanítása és egy új** **diktatúra szókincsének megalkotása 1947 után**

Havasi Benigna

nyelvész, doktoranda, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Diktatúrák nem hullanak csak úgy az égből. Amennyiben egy szélsőséges kisebbség hatalomra kíván jutni – majd egy önkényuralmat felállítani –, mindenképp elő kell készítenie a terepet egy olyan széleskörű társadalmi egyetértéshez, amelyet hatalma csúcán is meg kell tudnia tartani. Vagyis a hatalmon levőnek minden eszközzel azt a látszatot kell keltenie, mintha önkényuralma céljai és intézkedései teljes összhangban lennének az elnyomottak akaratával. Ehhez azonban az erőszak nem elég, nyelvi eszközökhöz kell folyamodni. „*A diktatúrák ugyanis sohasem némák.*”¹ Ebből a szempontból a nemzetiszocialista diktatúra ékes példája a nyelv fontosságának, hiszen a fizikai erőszak mellett ez volt az a fegyvernem, amely a náci párt számára lehetővé tette a hatalom megragadását, majd megtartását. A nyelv fontosságát egy diktatúrában mutatja továbbá a vezető hatalmi réteg félelme a kontrollálatlan, „szabad” kifejezésektől is. Egy nyelv többet jelent szavak összességénél: használatának nyelven kívüli feltételeibe van ágyazva, ezáltal elnyerve speciális jelentését. Magját a kulcsszavak, és kulcsérvelések együttese adja, amelyek egy látszólagosan zárt világképet tükröznek. Vagyis náci kifejezéssel élve egy világnézetet.² Megnyilvánulni ugyanakkor veszélyes. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy egy diktatúrát éppúgy meghatározza az, hogy miről beszél, mint hogy miről hallgat.

Jelen dolgozat a német történelem két politikai rendszerének nyelvével foglalkozik.³ Egyrészt az 1933–1945 közötti nemzetiszocialista rezsim nyelvi elemeivel, majd az azt követően, 1949–1990 között fennálló Német Demokratikus Köztársaság szókincsével. Célom a német nyelv változásának nyomon követése, ennek révén pedig a diktatórikus rendszerek lenyomatának feltárása. Írásomban azon állításomat kívánom igazolni, hogy 1945 júliusa után a német szókincs nácitlanítása nem történt meg teljes körűen – vagyis az alkalmazott szó-

¹ Horst Dieter Schlosser: *Sprache Unterm Hakenkreuz: Eine andere Geschichte des Nationalsozialismus*. Wien/Köln, Böhlau, 2013. 9.

² Uo. 12.

³ A dolgozat az Argumentum 2020/20. számában is olvasható.

kincsből nem került ki a nemzetiszocialista szóhasználat összes eleme –, azaz a nemzetiszocialista Németország és az NDK szókinccse között strukturális azonosságokat lehet felfedezni. Ez azt jelenti, hogy a nemzetiszocialista diktatúra nyelvpolitikai törekvései, valamint annak eszközei és elemei megegyeznek az NDK-ban használt módszerekkel. Meglátásom szerint ennek legfőbb oka a két rendszer hatalmi berendezkedésének köszönhető. Mindazonáltal fontosnak tartom leszögezni, hogy a nyelvpolitikai hasonlóságok nem jelentik egyben azt is, hogy a két diktatórikus rendszer között kontinuitás volna.

Nácitlanításon (*Entnazifizierung*) a náci Németországot „felszabadító” négy hatalom azon tevékenységét értem, amely a német politikát, kultúrát, jogrendszert, sajtót és gazdaságot kívánta a nemzetiszocializmustól megszabadítani. Ezen területeken belül megfigyelhető egy nyelvpolitikai törekvés is, amely arra irányult, hogy a német nyelvből, valamint annak szókinccséből kiirtsa a nemzetiszocialista rezsim által létrehozott és alkalmazott szavakat, kifejezéseket. Állításomat már maga a nácitlanítás körüli érdekes szóhasználat is alátámasztja, hiszen ezen kifejezéshez a legtöbb ember nyomban a *Persilschein* (persilelismervény) szót társítja. Bár elsőre azt gondolhatnánk, hogy a *Persilschein* az 1945-öt követő időszak szókinccséhez kötődik, gyökere mégis a nemzetiszocialista időszakban keresendő. Amikor egy náci férfi megkapta behívólevelét a második világháborúba, bőröndre való pénz hiányában egy kartondobozban vitte magával holmijait. A kartondobozok többségén a Persil felirat díszelgett, így a hétköznapi nyelvhasználatban elterjedt a *Persilschein* kifejezés a behívólevél elnevezés helyett.⁴ 1945 után azonban a szó jelentése megváltozott: egy dokumentum, amely igazolta, hogy az adott személy nem követett el náci bűnöket, illetve a náci párt tevékenységében sem vett részt. Véleményem szerint ezen példa arra a jelenségre mutat rá, hogy a két 20. századi németországi diktatúra nyelvpolitikai törekvései között azonosságok voltak, amelyeket érdemes feltárni.

Jelen kutatás eredményét árnyalhatja, hogy 1945-öt követően csupán az NDK szókinccsével foglalkozik, az NSZK szóhasználatával nem. Meglátásom szerint az külön vizsgálatot igényelne, amelyet érdemesnek vélek a későbbiekben lefolytatni. Jelen dolgozat a két német diktatúra szókinccsének összehasonlítására fektette a hangsúlyt, és nem a német (értve ezen a mindkét Németországban alkalmazásban lévő nyelvet) szókinccs átalakulási folyamatának elemzésére.

A vizsgálat lexikográfiai módszertanon alapszik, tehát az egyes szavak történetének feldolgozását ellátó szótárak tartalmait használtam fel. Az eredmények bemutatása előtt ugyanakkor fontosnak vélek egy módszertani kitekintést tenni. Valamely nyelv politikai szókinccsének vizsgálatakor figyelembe kell venni, hogy nem a nyelvrendszerrel foglalkozunk, hanem a szóhasználattal, vagyis egy

⁴ Norbert Golluch: *Endlich nicht mehr nur Bahnhof verstehen, sondern wissen, wo der Hase im Pfeffer liegt: Das Redewendungen-Erklärungsbuch*. München, 2019.

ország, vagy adott esetben több ország politikai kultúrájával. Ez utóbbi határozza meg, hogy a szavak mely szemantikai csoportjai alkotják a politikai szókinccset. Alapesetben ide tartoznak a politikai intézmények (például parlament, kormány), a társadalomtudomány és a politikatudomány kifejezései (például végrehajtó hatalom), jogi és közigazgatási fogalmak (például főosztály, feljegyzés), olyan szavak, amelyek politikai jelentéssel bírnak (például háború, osztály), illetve leginkább a médiában sokat hangoztatott szavak, amelyek törésvonalakat képeznek a társadalmon belül (például női-kvóta, szocializmus). Ezen felsorolást természetesen kiegészíti minden olyan téma, vagy terület, amely a mindenkori politikai napirendet meghatározza (például környezetvédelem).⁵ A politikai szókincs vizsgálatokor összességében az alábbi három terület hatásai mérvadások:⁶

1. a politikai kommunikációs rendszer;
2. egy adott társadalom számára politikai szempontból releváns témák;
3. idő, vagy időintervallum.

Összességében tehát a politikai szókinctől azt várhatjuk, hogy az adott politikai kultúra lényeges karakteréről informáljon.

A Harmadik Birodalom szókinccse

A nemzetiszocialista szókincs vizsgálata közel hetvenéves múlttal rendelkező terület, amelynek alakításában több tudományág – így a történelem, az irodalom, a germanisztika, a nyelvészet és a politikatudomány – képviselői is részt vettek. Népszerűségét vélhetően annak köszönheti, hogy a nemzetiszocializmus kutatói a mai napig keresik a választ arra a kérdésre, hogy minek köszönheti stabilitását a náci rezsim. A különböző tudományágak különböző választ adtak a kérdésre, majd az 1970-es évektől kialakulni látszott egy konszenzus, amely a hangsúlyt a propagandára helyezte. A fasizmuskutatások java arra az eredményre jutott, hogy a nemzetiszocialista rezsim stabilitásának döntő része a náci nyelvpolitikán nyugszik, így a nyelv a társadalom befolyásolásának legfőbb eszközeként volt jelen.

A nemzetiszocialista időszakon a német történelem (Németország, valamint a második világháború alatt Németország által okkupált államok múltjának) egy szakaszát értjük, amelynek politikáját a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP) határozta meg. Szűkebb értelemben az 1933. január 30. (Adolf Hitler németországi hatalomra jutása), és az 1945. május 8. (a kapituláció) közötti időintervallumot nevezzük nem-

⁵ Ulrike Haß-Zumkehr: *Die politische Lexik im de Gruyter Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. In: Herbert Ernst Wiegand (Hrsg.): *Perspektiven der pädagogischen Lexikographie des Deutschen II. Untersuchungen anhand des „de Gruyter Wörterbuchs Deutsch als Fremdsprache“*. Tübingen, 2002. 375.

⁶ Uo. 376.

zetiszocialista időszaknak. Egyes források azonban ennél tágabb időtávot vizsgálnak: így például a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt 1919-es alapítását követő időszakot, vagy a népi és rasszista mozgalmak németországi és ausztriai történetét a 19. századtól kezdődően.

A vizsgálat tárgyának időbeli behatárolásához képest nehezebb feladatot jelent a német nyelv és szókincs nemzetiszocialista időszak alatti modellezése. A fellelhető szakirodalom szinte kivétel nélkül egyetért abban, hogy a nemzetiszocialista időszak cezúráját jelent a német nyelv történetében: az ezen időszakra tehető propagandatevékenység ugyanis hosszú távon határozta meg az emberek (nem csak a németek) viszonyát a nyelvhez. Abban viszont továbbra sincs egyetértés a kutatók között, hogy beszélhetünk-e olyan különálló, specifikus tárgyról, amelyet tudományos vizsgálat alá vethetünk, illetve sajátos jellemzőkkel bíró nyelvtörténeti időszakról. A tudomány kételyét jól mutatja az, hogy egységes megnevezése sincsen a problémakörnek.⁷ Használják a *Vokabular des Nationalsozialismus*⁸ (a nemzetiszocializmus szókincs), a *Wörterbuch des Unmenschen*⁹ (a kegyetlenség szótára), a *Sprache unterm Hakenkreuz*¹⁰ (nyelv a horogkereszt alatt), vagy a *Sprache des Dritten Reichs*¹¹ (a Harmadik Birodalom nyelve) kifejezéseket. A kérdés tisztázatlanságát már a nemzetiszocializmus időszakából „örököltük”, például maga Hitler is a „szó hatalmának” (*Macht der Sprache*) nevezte a német propagandát *Mein Kampf* című művében. Abban viszont bizonyosak lehetünk, hogy a legtöbb olyan publikáció, amely a nemzetiszocializmus nyelvével és annak szókincsével foglalkozik, azt állítja, hogy a társadalmi viszonyok leképződtek a nyelvhasználatban. Ebből kifolyólag a nemzetiszocializmus szókincsét már vizsgálhatja a történelemtudomány, a politikatudomány, de a szociálpszichológia is. Ezen írások általános célja, hogy a szókincs vizsgálatán keresztül olyan kulcsfogalmakat találjanak, amelyek segítik a náci rendszer működésének jobb megértését: hogyan tudta a totalitárius rendszer kontrollálni az egyén cselekedeteit? A „szavak hatalmán” ugyanis a nemzetiszocialista vezetők nem speciális nyelvi formát értettek, hanem a hatalomgyakorlás és a kontrollmechanizmusok új módját. Ennek központi eleme volt a tömeg mozgósítása, tájékoztatása.¹²

⁷ Peter von Polenz: *Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin/New York. 2009. 157.

⁸ Cornelia Schmitz-Berning: *Vokabular des Nationalsozialismus*. Berlin, 2010.

⁹ Dolf Sternberger: *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen*. Hamburg, 1957.

¹⁰ Schlosser: i.m.

¹¹ Victor Klemperer: *A Harmadik Birodalom nyelve*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1984.

¹² A magyar szakirodalomban kizárólag Papp Kornélia publikációja áll rendelkezésre, aki George Orwell „újbeszél” szabályai mentén elemezte Victor Klemperer naplóját, valamint a német filológus által megállapítottakat. Ugyanakkor azt fontos látni, hogy Papp nem foglalkozott tágabb értelemben a nemzetiszocialista nyelvvel, hanem csu-

A Német Demokratikus Köztársaság szókincse

A nyelvben bekövetkező változások a legfeltűnőbbben a szókincs területén jelentkeznek, ennek vizsgálata megfelelő tájékoztatást tud adni a nyelv állapotáról, körülményeiről, valamint a lexikográfiai változásról egy adott időszakban – jelen esetben 1949-től 1990-ig –, illetve egy adott társadalmi kontextusban. A vizsgált időintervallum legjellegzetesebb változása az NDK-specifikus szavak fellépése volt, amelyeket a kutatók első alkalommal a Német jelenkor szótárában (*Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*) rögzítettek. A szótár 1952-es összeállítása magától értetődően egész Németország területére vonatkozott, ugyanakkor a két német állam megléte hamarosan azt a következményt vonta maga után, hogy elkülönült egymástól a két ország nyelvhasználata, így az alkalmazott szókincs is. Mindez azt jelentette, hogy egyes szavak és kifejezések vagy az egyik, vagy a másik országban voltak csak használatban.¹³ Ennek megfelelően végül a szótáraknak is igazodniuk kellett Németország kettészakadásából fakadó elkülönítéshez: az egyes lexémák, kifejezések vagy szófordulatok kiegészültek az alábbi jelzéssel: /NDK/ (*DDR*), NSZK (*BRD*).

1970-ben megváltozott a Német jelenkor szótár koncepciója: a szótár készítői azt az állítást kívánták alátámasztani, amely szerint az akkor már 20 éve az eltérő politikai fejlődés hatására a két országban már nem beszélték ugyanazt a közös német nyelvet az emberek, az NDK-ban egy lényegesen különböző „nyelvvariáns” volt alkalmazásban.¹⁴ A két szókincs közötti különbség leginkább a szavak jelentésének megváltozásában, új szavak feltűnésében, valamint régi képződmények ismételt használatában volt tetten érhető.

A Harmadik Birodalom, valamint a Német Demokratikus Köztársaság nyelvének összehasonlítása

Politikai berendezkedését tekintve a náci Németország egyértelműen totalitárius állam volt, a Német Demokratikus Köztársaság pedig egy totalitárius állam – a Szovjetunió – által megszállt országgént működött. Ebből kifolyólag a központosított állami propaganda mind a két időszakban meghatározó volt a politika számára, így a német nyelv szókincsére is. Utóbbi elterjedése a Harmadik Birodalomban a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP*), az NDK esetében pedig a Német Szocialista

pán egyes szabályszerűségeit összegezte. Lásd: Papp Kornélia: A Harmadik Birodalom nyelve – Victor Klemperer nyelvkritikája. *Múlt és Jövő* 2004/1–2. 157–171.

¹³ Lásd Manfred W. Hellmann: *Ost-West-Wortschatzvergleiche. Maschinell gestützte Untersuchungen zum Vokabular von Zeitungstexten aus der BRD und der DDR*. Tübingen, 1984.

¹⁴ Hartmut Schmidt: *Sprachhistorische Forschung an der Akademie der Wissenschaften der DDR. Ein Rückblick*. In: Hans-Gerd Roloff (szerk.): *Jahrbuch für Internationale Germanistik 14/2*. Bern/Berlin/Frankfurt am Main, 1992. 27.

Egységpárt (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED*) tagjainak volt köszönhető. A politika által önkényesen átalakított szóhasználatot elsődlegesen a hivatalokban és az intézményekben tetten érhető kommunikáció során alkalmazták, ugyanakkor hatásköre az élet minden területére kiterjedt.

A két nyelv összehasonlításakor azt néztem meg, hogy milyen megoldásokat alkalmazott a két politikai rezsim az egyes szavak tartalmának meghatározásakor. Fontos kiemelni, hogy grammatikai változásokat egyik rendszer sem eszközölt. A vizsgálat során az NDK esetében a fentebb már említett szótárat vettem alapul, a náci szókincs elemzése esetén pedig egyes kutatók által készített szógyűjteményeket.

Mind a két szókincs esetében¹⁵ a nyelvészek 3 kategóriába sorolták a változáson átment szavakat: újszó (*Neuwort*),¹⁶ új szó alkotása (*Neuprägung*),¹⁷ valamint új jelentés (*Neubedeutung*).¹⁸ E csoportosítás segítségével lehet nyomon követni a német szókincs 1950 utáni alakulását.

Új szavak létrehozása

A nemzetiszocialista rendszer alatt megfigyelhető volt a dinamizáló stílus, amelynek célja, hogy cselekvésre sarkallja az embereket. Ennek elérése érdekében a rendszer vezetői előszeretettel kreáltak új szavakat, vagy szóösszetételeket. A mozgósítási törekvésekhez hozzátartozott, hogy a hatalom állandóan politikai akciókat kívánt megvalósítani (*Abwehraktion* – elhárítási akció, *Gemeinschaftaktion* – csoportakció), hirdette, hogy akarattal és erővel minden elérhető (*Willenseinsatz* – akaratbevetés, *Einigkeitswille* – egységakarát, *Machtwille* – hatalmi akarat, *Durchschlagskraft* – átütő erő).¹⁹ Szintén a szóalkotáshoz csoportosítható az *Eintopfessen* (egytálétel),²⁰ a *freiwillige Winterhilfe* (önkéntes téli segély),²¹ vagy a *Blutfahne* (vérlobogó).²²

¹⁵ Günter Dietrich Schmidt: *Klassifikation und Typisierung des BRD- und DDR-spezifischen Wortschatzes*. In: Manfred W. Hellmann (Hrsg.): *Ost-West-Wortschatzvergleiche*. 1983. 169–202. Senya Müller: *Sprachwörterbücher im Nationalsozialismus. Die ideologische Beeinflussung von Duden, Sprach-Brockhaus und anderen Nachschlagewerken während des „Dritten Reichs“*. Stuttgart, 1994.

¹⁶ Szavak, amelyek 1945 után kerültek be a német szókincsbe. Schmidt: i.m. 137.

¹⁷ Szavak és kifejezések, amelyek meglévő szavak felhasználásával jöttek létre. Schmidt: i.m. 137.

¹⁸ Szavak, amelyek új jelentést kaptak. Schmidt: i.m. 137.

¹⁹ Ingeborg Seidel-Slotty – Eugen Seidel: *Sprachwandel im Dritten Reich. Eine kritische Untersuchung faschistischer Einflüsse*. Halle/Saale, 1961. 64–65.

²⁰ Az áldozatok kollektív és egyenlő arányú felvállalását fejezte ki: „Az egytálétel – mindnyájan csak azt esszük, amit nagy mértékletességgel egy tálba összefőztek, mindnyájan egy és ugyanazon tálból eszünk.” Klemperer: i.m. 242.

²¹ „Önkéntesnek hazudták azt az ellenszenves ajándékozást, ami a valóságban kényszeradakozás volt.” Klemperer: i.m. 243.

Az NDK-ban új szóként tartották számon például a *Dienstleistungskombinat* (szolgáltatókombinát), a *Dispensairebetreuung* (beteggondozó), a *Kinderkombination* (gyermekmegőrző)²³ szavakat. Az új kifejezéseket általában tárgyak megnevezése, vagy társadalmi folyamatok leírása céljából fogalmazták meg. További példa: *Personenkennzahl* (személyszám), *gesellschaftliche Gerichte* (társadalmi bíróságok), *öffentlicher Tadel* (nyilvános megrovás), vagy *Kommunale Wohnungswirtschaft* (közösségi ingatlanpiac). Utóbbi kifejezések a szocialista rendszerhez, és annak berendezkedéséhez kapcsolódtak, illetve társadalmi folyamatokat írtak le.

Jól látható, hogy mind a két politikai rendszer esetében az újonnan létrehozott szavak mind az uralkodó ideológia világnézetét tükrözték. Ennek köszönhetően pedig jelentésüket nem vizsgálhatjuk máshogyan, csakis az adott időszak társadalmi kontextusának tükrében. Az *Arbeitslager* (munkatábor), vagy az *Endlösung* (végső megoldás) szavak kizárólag a nemzetiszocializmus alatt kaptak jelentést, azt megelőzően üres fogalomnak, vagy nem létező kifejezésnek vélték volna az emberek. Ugyanígy a *Planwirtschaft* (tervgazdaság) szó is a szocializmus társadalmi és gazdasági szerkezetében értelmezhető. Ebben a kategóriában érzékelhető talán a legjobban a német nyelv náciatlanítása, hiszen 1945-öt követően a szókincsből kikerültek azok a szavak, amelyeket a nemzetiszocialista rezsim alkotott. Fontos ugyanakkor látni, hogy a náciatlanítással párhuzamosan új szavak kerültek be a német szókincsbe, amelyek ugyanazt a funkciót töltötték be, mint a nemzetiszocialisták által létrehozott szavak. Csupán más ideológia mentén, más világnézetet hangsúlyozva, más üzeneteket átadva.

Új szavak alkotása

A nemzetiszocialista szókincsben találhatóak olyan szavak, amelyek olyan folyamatokat, jelenségeket, vagy tárgyakat írtak le, amelyek már eleve léteztek, jelentőségre azonban azért tettek szert, mert egy új fajta interpretációt tükröztek. Ennek nyelvi eszköze az új szavak alkotása, vagyis meglévő szavak felhasználásával új szavak krealálása. Ennek egyik jellemző módja az *ent-* fosztóképző alkalmazása volt a német nyelvben. Az *entartet* (elfajult, elfajzott) kifejezés – bár a biológia szókinése már tartalmazta –, a nemzetiszocialista rendszerben újfajta értelmezést kapott: „*a különböző emberi fajok között nemcsak testileg, de szellemileg is jelentős különbségek fedezhetők fel, s ha nem azonos fajok keverednek, elfajtalanodás lép fel, általa pedig hanyatlásnak indulnak az adott fajok.*”²⁴ Az *Entrümpelung* (lomtalanítás) kifejezés már arra utalt, hogy a lakás bejáratát szabadabbá kell tenni annak érdekében, hogy akadálymentesen, gyorsan el lehes-

²² A náci párt így nevezte a horogkeresztes zászlót.

²³ KiKo-nak rövidítve.

²⁴ Schmitz-Berning: *Vokabular des Nationalsozialismus*. 51. Magyar fordítás idézve: Papp: *A Harmadik Birodalom nyelve*. 159.

sen hagyni a helyiséget.²⁵ A rendszer, majd a háború okozta kereskedelmi problémák okán a lakosság egyre korlátozottabban fért hozzá a jó minőségű élelmiszerekhez. A szinte már-már ehetetlen ételekre használták az *entbittern* (fanyartalanítás) szót, amellyel ehetővé igyekeztek tenni az ételeket.²⁶

Az NDK szókincsében a náci nyelvhasználat logikájával szinte teljesen megegyező kifejezéseket találunk, amelyek szintén az uralkodó politikai berendezkedés céljaival összhangban neveztek meg létező jelenségeket és tevékenységeket. Az NDK-ban a *Sekundärrohstoff* (másodanyag) megnevezés volt alkalmazásban az *Altstoff* (régí anyag) helyett. Az új elnevezés azt a célt szolgálta, hogy az üveget, fát, papírt, valamint a többi újrahasznosítható anyagokat az emberek ne tekintsék szemétnak, hanem többször használatos erőforrásoknak. A kettő és fél szobás lakások helyett elterjed a *Dreiraumwohnung* (háromszobás lakás) elnevezés, amely a társadalmi jólétet, valamint a hatalom otthonpolitikáját kívánta pozitív színben feltüntetni. A *Seniorheim* (öregék otthona) szót felváltotta a *Feierabendheim* (szabad fordításban munkaidő utáni otthon). Ezen értelmezésben is jól tükröződik a politikai berendezkedés fókusza, vagyis a munkaalapú társadalomhoz olyan szavakat kellett kötni, amelyek szintén a munka világába nyúlnak vissza. Az NDK szókincsében találhatóak ugyanakkor olyan megnevezések, amelyeket azért hozott létre a hatalom, hogy az NSZK-ban használatos nyugati, angol-szász szavaknak keleti megfelelőt adjon. Ennek megfelelően a DJ szó helyett a *Schallplattenunterhalter* (lemezlovas) kifejezés volt használatban. Ugyanezt az állítást erősíti a *Stadtbilderkläreroder* (szabad fordításban városkép-elmagyarázó) a *Fremdenführer* (idegenvezető) helyett.

Ezen kategóriába tartozó szavak minden bizonnyal a mai napig megmaradtak a német szóhasználatban, hiszen ezen szavak már létező cselekvésekre, jelenségekre, tárgyakra stb. vonatkoztak, csupán ideológiai színezettel töltötték fel tartalmukat. Mindezt bizonyítja, hogy jelen korunk német értelmező kéziszótárai ezen szavak többségét most is tartalmazzák. Például a náci szóhasználatban terjedt el az *Umvolkung* kifejezés, amely a 21. században az asszimiláció folyamataira használandó, miközben a náci Németország a megszállt országok társadalmának „németesítésére” értette. Ebben a tekintetben a német nyelv nácitlanítása nem történt meg teljes körűen, ahogyan az NDK vezetői által alkotott új szavak mindegyike sem tűnt el a mai napig.

Új jelentések adása

A nemzetiszocialista nyelv a kezdetektől fogva előszeretettel alkalmazta az eufemizmust. Ezek többsége a bürokrácia nyelvéhez volt köthető, ugyanakkor az eufemizmus a hétköznapi nyelvhasználatban is megfigyelhető volt. Így például olyan kifejezésekkel mint a *Deutscher Kaffee* (német kávé) és a *Deutscher Tee*

²⁵ Papp: i.m. 159.

²⁶ Papp: i.m. 159.

(német tea) a német vezetés a kávé és a teát pótló termékeket kívánta „finomabbá tenni” a katonák számára. Az *Intelligenz* (értelmiség) pedig leértékelt fogalomként vonult be a nemzetiszocialista szótárakba, ugyanis az értelmiség a többnyire kritikusan gondolkodókat és bomlasztókat takarta. Találunk ugyanakkor olyan példát is, amikor egy abszolút negatív konnotációjú szó, mint a *fanatisch* (fanatikus) pozitív értelmet kapott: „mert hát a nemzetiszocializmus a fanatizmusra épült és minden eszközzel a fanatizmusra nevelt, ezért a fanatikus a Harmadik Birodalom egész rendszere alatt felsőfokon méltányoló melléknév lett.”²⁷ Az *abgewandert* (elköltözött) kifejezés volt használatos, amennyiben egy zsidónak sikerült elhagynia a Harmadik Birodalmat. Ebben az esetben a német posta „a feladónak pedig ezzel az eufemisztikus megjegyzéssel küldte vissza a borítékot: A cím megváltozott.”²⁸

Az NDK szókincsében az újraértelmezés eszközét abban az esetben használták, ha az adott szó a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) is használatos volt, a szocialista rezsim azonban új értelmet akart adni az adott szónak. Az *Aspirantur* kifejezés általános értelemben a jelöltséget jelenti (ebből képződik az aspiráns szavunk). Az NDK-ban ugyanakkor – a szocialista blokk többi országához hasonlóan – 1951-től kezdődően egy személy tudományos előremenetelét illették a szóval (aspirantúra). Az *Altbauer* megnevezés parasztgazdát jelent, a szocialista Németországban viszont azon parasztokat értették rajta, akik már az NDK fennállása előtt is parasztgazdák voltak. Érdekes megvizsgálni a *Kollektiv* (kollektíva) jelentését is, sőt mi több, egyszerre két jelentését is: jelentette egyrészt „együtt dolgozó emberek csoportját”, másrészt pedig „emberek csoportját, akiket összeköt az azonos társadalmi és szakmai feladat, illetve érdeklődés, valamint társadalmi alapelvek mentén együtt dolgoznak.”²⁹

Az új jelentésű szavak esetében sem beszélhetünk a német nyelv teljes náci-
lanításáról. Ennek oka, hogy a rendszer meglévő szavaknak adott új jelentést, ennek következtében a szavak a nemzetiszocialista rendszer bukása után is fennmaradtak. Fontos változás ugyanakkor, hogy a német szókincs ezen elemei elvesztették az 1933–1945 közötti rendszerben elnyert értelmezésüket, s helyette vagy újat kaptak, vagy visszatértek az 1933 előtti időszakhoz. Így az értelmiségi kifejezés ismételen pozitív konnotációt kapott. Más szempontból ugyanakkor vannak szavak, mint például a fanatikus jelző, amely nem tűnt el a német szótárakból, viszont használatuk nemkívánatosá vált, mert mindenki automatikusan a náci rezsimhez köti őket. Ugyanez igaz az NDK szókincsére is: az *Aspirantur* (aspirantúra) kifejezést a mai napig használják a szocialista rendszerben szocia-

²⁷ Klemperer: i.m. 62.

²⁸ Klemperer: i.m. 169.

²⁹ Wolfgang Fleischer: *Wortschatz der deutschen Sprache in der DDR. Fragen seines Aufbaus und seiner Verwendungsweise*. VEB Bibliographisches Institut Leipzig, 1987. 49.

lizálódott akadémikusok, ugyanakkor tudvalevő, hogy melyik időszakhoz kötődik alkalmazása.

A politikai rendszerhez köthető frekventált szavak

Mind a nemzetiszocialista szókincsben, mint az NDK szókincsében fellelhetőek olyan szavak és kifejezések, amelyek teljes mértékben az uralkodó ideológiához voltak köthetőek. A politikai hatalmon lévők célja pedig az volt, hogy általuk adják át a társadalomnak a követendő világnézet legfőbb paneljeit. Nyelvészeti szempontból érdekes, hogy ezen szavak között nagyon sok melléknév található, az egyébként nominál stílusú, a főneveket nagyon kedvelő német nyelv ellenére.

A nemzetiszocialista szóhasználatban a *kämpferisch* (harcias) jelző már korántsem a küzdőszellemet jelentette, hanem a beszélő mentalitását képezte le. A harc nem más, mint mozgás, amely az embereket folyamatosan feszültségben és aktivitásban tartja. Kontrollálatlan, ésszerűtlen, az etikai normákat nélkülözi és agresszív. Mégis a náci ember ideáltípusának legfontosabb teljesítménye és karaktere. Werner König szerint a nemzetiszocialista nyelv „pseudomonumentalizmust” szolgál ki annak érdekében, hogy megfelelően mutassa be magát (König, 1978: 121.). Ennek egyik ékes példája a *historisch* (történelmi) melléknév, amely bár nyelvtanilag nem, tartalmilag mégis szuperlatívát közvetít. A náci rezsim minden eredményt történelminek könyvelt el, legyen szó egy csata megnyeréséről vagy egy autópálya megépítéséről. Természetesen ebbe a kategóriába sorolható a *volks* (nép, népi), amely jelzőt az uralmon lévők képesek voltak bármilyen szóval összepárosítani annak érdekében, hogy általuk erősítsék az emberekben a nemzetiszocialista ideológia elterjedését. Így például: *Volksgemeinschaft* (népközösség), *Völkischer Beobachter* (Népi Figyelő), *Volkspolizei* (néprendőrség).

Az NDK-ban szintén melléknevek tömkelegét figyelhetjük meg. Az *allseitig* (sokoldalú) jelzőt használta a rendszer annak leírására, hogy a rendszer az élet minden területével, minden kérdéskörrel foglalkozik.³⁰ A szuperlatívuszok használata nemcsak a náci szókincs, hanem az NDK szóhasználatának is fontos eleme volt. A szocialista rendszerben az *immer, noch* (még) partikulák arra szolgáltak, hogy fokozzák a beszélő mondanivalóját. Még erősebb lett az ország, még erősebb a szocializmus stb. Ezen nyelvi eszköz használata igazodott a kommunizmus történelemfilozófiájához, vagyis a lineáris társadalomfejlődéshez. Szintén a rendszerhez köthető érdekes kifejezés volt a *zum Wohl des ganzen Volkes* (az egész nép javára), amelyet még az NDK alkotmányába is belefoglaltak.

³⁰ Frank Hientzsch arról írt könyvet, hogy az NDK-ban a szocialista hatalom milyen sokoldalú szókincsset hozott létre a szocialista emberkép leírására. Frank Hientzsch: *Allseitig und harmonisch entwickelte sozialistische Persönlichkeiten: Personenbezeichnungen im Sprachgebrauch der DDR*. Frankfurt am Main. 2007.

A politikai szempontból frekvenciát szavak esetén érdekes kapcsolat figyelhető meg a két politikai rendszer szókincsében. Meglátásom szerint, bár a náci kifejezések kikerültek a szókincsből, korábbi alkalmazásuk célja ugyanakkor tovább élt a szocialista rendszerben. A totális helyett a sokoldalú szó került használatba, a szuperlatívusz egy másik nyelvi formában maradt meg, a népi helyett minden szocialista lett, a német nép boldogulásának fontossága pedig szintén előtérben maradt, csupán másképp megfogalmazva.

Technikai szavak

Utolsó kategóriaként érdemes szólni a két rendszerben fellelhető technikai, hivatali szavakról. Ebbe a csoportba olyan, főleg a politika világához tartozó szavak tartoznak, amelyeknek célja kettős volt: egyrészt, hogy a hosszú kifejezéseket, a hétköznapi életbe is beivódott intézmények nevét könnyebb legyen kiejteni, másrészt hatékonyabban és egyszerűbben lehessen integrálni ezen szavakat a mindennapi szóhasználatba. A rövid szavak, mozaikszavak azért is hasznosak, mert a társadalom tagjai nem gondolkodtak el azok jelentéséről, így ideológiai töltetükre sem irányult a figyelem. „*Gyors elterjedésüket egyfelől a praktikus-ság, a könnyed kiejthetőség indokolta – a nehezen érthető, ideológiával túlterhelt szavak helyett ekképp csak néhány betűt kellett megjegyezni, a lerövidített kifejezések pedig a beszédet is gyorsították, mely ráadásul a mozgalom ideológiájához is jól illett –, másfelől semlegessé tette a negatív jelentéstartalmú kifejezéseket.*”³¹

A náci szókincsben a legtöbb mozaikszó a nemzetiszocialista párt berendezéseivel kapcsolódik: *Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation – NSBO* (Nemzetiszocialista Üzemsejtek Szervezete), *Bund Deutscher Mädel – BDM* (női szervezet), *Hitlerjugend – HJ* (férfi ifjúsági szervezet), *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP* (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt), *Schutzstaffel – SS* (katonai és védelmi szervezet), *Sturmabteilung – SA* (rohamosztag), illetve *Kraft durch Freude – KdF* (boldogság általi erő). A rövidítések másik csoportját a rövid szavak teszik ki: *Geheime Staatspolizei – GESTAPO* (titkos államrendőrség), vagy *Untersuchungs- und Schlichtungsausschuß – USCHLA* (vizsgáló és egyeztető bizottság). Ezen szavak úgy nyerték el jelszóként történő azonosításukat, hogy nem csak írásban, hanem szóban, a hétköznapi nyelv részeként alkalmazták őket (Marcus, 1942: 185.). A hivatali szavak között lehet említeni a *Parteigenosse* (párttag) vagy a *Volkswohlfahrt* (népjólét) kifejezéseket.

Az NDK nyelvpolitikájában szintén megtalálható volt ez a fajta törekvés. *Abschnittsbevollmächtigter – AB* volt az a rendőr, aki a rendőri feladatokat egy-egy utcában, vagy lakóterületen ellátta, vagy egy bizonyos területért felelt. Az emberek maguk között *Blockwart*-nak, azaz besúgónak, megfigyelőnek is nevez-

³¹ Papp: i.m. 167–168.

ték. Hivatali szónak minősült az *Ehrenkredit*, vagyis a friss házasoknak szóló hitel, vagy az *Elternaktiv*, amely fogalom az iskolákban az osztály szülő-képviselőjét jelölte.

A náci elnevezések a hatalom 1945-ös bukását követően kivesztek a szó-kincsből, mert már nem léteztek azok az intézmények, vagy intézkedések sem, amelyeket jelöltek. Ebben a tekintetben náciatlanításra talán szükség sem volt, hiszen magától kikoptak ezen kifejezések a használatból.

Összegzés

A kutatás eredményeinek összefoglalásaként vizsgáljuk meg az *Entnazifizierung* szót, vagyis magát a náciatlanítást egy kicsit alaposabban. Ahogyan azt fentebb bemutattam, azt *ent-* fosztóképző alkalmazása a nemzetiszocialista hatalom egyik kedvelt módszere volt az új szavak alkotása esetében. Paradox módon, az új hatalmi elit a náciaktól és azok hagyatékától való megszabadításra pont egy nemzetiszocialista nyelvi eszközt használt: a fosztóképző segítségével alkotta meg a náciatlanítás kifejezést. Mi következik mindebből? A két német diktatúra nyelvpolitikai törekvéseit a hatalmon lévő elitcsoportok ugyanolyan módszerekkel igyekeztek véghez vinni. Ezért nem elég azzal foglalkozni, hogy 1945 után a náci szókincs elemei kikerültek-e a szóhasználatból, hanem arra is fókuszálni kell, hogy milyen szavak, milyen módszerekkel és milyen cézzal kerültek nyomban a helyükre.

A két német diktatúra nyelvpolitikai módszerei megegyeztek: a hatalom új, azelőtt nem létező szavakat hozott létre, meglévő szavak összetételéből új szavakat alkottak, illetve meglévő kifejezéseket teljesen újra értelmeztek. Mindemmel pedig szembevetendő a hasonlóság a két szókincs között, hogy mindkét rendszernek megvoltak a maguk frekvenciái, a politikai rendszerhez leginkább köthető szavai, valamint mindkettő a technikai és hivatali szavak gyakori alkalmazását propagálta. Ezeket a módszereket pedig áthatotta a mindent lefedő, az élet minden kérdésére választ adni tudó ideológia. Ebből következik, hogy az új hatalmi berendezkedés náciatlanító tevékenységét nem lehet értelmezni a „szocialistásító” nyelvpolitikai törekvések nélkül. Vagyis a náciatlanítás csak a szókinccset alkotó konkrét szavak esetében történt meg részlegesen, a náci nyelvpolitikai módszerek viszont megmaradtak, így a szókincs struktúrájában nem történt meg a náciatlanítás. Az eszközök és a módszerek tovább éltek.

A nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása a független Ukrajnában

Dolinai Zsuzsanna

történész, egyetemi tanársegéd, Ungvári Nemzeti Egyetem, Ukrajna

Az ukrajnai nemzeti kisebbségek – orosz, magyar, román, szlovák stb. – helyzete évek óta foglalkoztatja mind az európai, mind a magyar közvéleményt és a politika világát. A kisebbségek kérdése, különösen az anyanyelven való tanulás joga politikai csatározások részévé vált. Az új törvények, vagy törvénymódosítások sok esetben diszkriminatívan érintik az itt élő kisebbségeket. A többségi nemzet képviselői sok esetben nem akarnak együttműködni a nemzeti kisebbségekkel, inkább ellenséggé tekintenek rájuk, gyakran fogalmazzák meg bizalmatlanságot velük szemben, és teszik őket a belpolitikai küzdelmek, a pártpolitikai viták eszközeivé. Ha valamely kisebbségi közösség bírál egy-egy törvénytervezet, vagy akár új törvény elfogadása ellen emel hangot, akkor igen gyakran a szeparatizmus vádjával illetik, ami a még fiatal önálló ukrán állam esetében súlyos vádnak számít. Pedig egy demokratikus államnak nem csupán tiszteletben kellene tartania a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek etnikai, nyelvi vagy vallási jogait, hanem meg kellene teremtenie azokat a feltételeket, amelyeknek köszönhetően a kisebbségek továbbra is meg tudják őrizni a nemzeti hovatartozásukból adódó sajátosságokat. Ukrajna az elmúlt időszakban még mindig nem lépett túl az államalakítás, államszervezés azon időszakán, amelyen az európai államok többsége már régen túljutott. Folyamatosan hajtanak végre törvénymódosításokat, amelyek az ukrán nyelvi dominancia megerősödését kívánják szolgálni, háttérbe szorítva a nemzeti kisebbségek alkotmányos jogait. Negatívan hat a 2014-től fellángoló ukrán-orosz ellentét, de facto háború is, ami hatással van a többi nemzetiséggel való viszony alakulására. Ezt a kilátástalannak tűnő helyzetet erősítette, a nemzetközi szinten pedig sok vitára adott okot a Petro Porosenko elnöksége idején elfogadott államnyelv-törvény, később pedig az új oktatási törvény 7. cikkelye, amely az anyanyelven való tanulás jogát korlátozza Ukrajnában.

Ukrajna a Szovjetunió szétesése következtében, 1991. augusztus 24-én vált független állammá, az önálló államiságát megerősítő országos referendum 1991. december 1-én született meg. A függetlenség elnyerését követő években az ország legfontosabb feladatai közé tartozott, hogy kialakítson egy modern normatív jogalapot, törvényi bázist. Itt szerepet kaptak a nemzeti kisebbségek is, hiszen a területén élő nemzetiségek számára is biztosítania kellett a szabad fejlődéshez való jogot, meg kellett teremteni a nemzeti kisebbségek jogi szabályozá-

sának alapjait. Ukrajna földrajzi elhelyezkedésének és történelmi múltjának köszönhetően polietnikus, többnemzetiségű állam. A területén élő lakosság zöme azonban az ország 1991-ben elnyert függetlenségét megelőzően is ott élt évszázadokon keresztül, így a nemzetiségi kérdés a mai napig alapvető belpolitikai kihívás, annak mély történelmi háttere van.

Ezt jól mutatja Ukrajna első és egyetlen népszámlálásának eredménye, amelyre 2001-ben került sor. Az ország lakossága 48 457 000 fő volt, amelyből 37 541 700 tartozott a többségi ukrán nemzetéhez.¹ A magukat ukrán anyanyelvűnek vallók mellett közel 130 etnikum alkotja az ország lakosságát, ebből a legnagyobb nemzeti kisebbség az orosz (8 334 100 fő), ezt követi a fehérorosz (2 758 800), a moldáv (2 586 600), a krimi tatár (248 200), bolgár (204 600), magyar (156 600), román (151 000) stb.² Ukrajna nemzetiségeinek anyanyelv szerinti megoszlását az alábbi táblázat tartalmazza.

	Anyanyelvükön jelölték meg (%)			
	a nemzetiség saját nyelvét	ukránt	oroszt	egyéb nyelvet
Ukránok	85,2	X	14,8	0,0
Oroszok	95,9	3,9	X	0,2
fehéroroszok	19,8	17,5	62,5	0,2
moldávok	70,0	10,7	17,6	1,7
krimi tatárok	92,0	0,1	6,1	1,8
bolgárok	64,2	5,0	30,3	0,5
magyarok	95,4	3,4	1,0	0,2
románok	91,7	6,2	1,5	0,6
lengyelek	12,9	71,0	15,6	0,5
zsidók	3,1	13,4	83,0	0,5
örmények	50,4	5,8	43,2	0,6
görögök	6,4	4,8	88,5	0,3
tatárok	35,2	4,5	58,7	1,6
cigányok	44,7	21,1	13,4	20,8
azerbajdzsánok	53,0	7,1	37,6	2,3
grúzok	36,7	8,2	54,4	0,7
németek	12,2	22,1	64,7	1,0
gagauzok	71,5	3,5	22,7	2,3
egyéb nemzetiségek	32,6	12,5	49,7	5,2

¹ Jelenleg a lakosság száma becstült adatok alapján 42 153 201 főt tesz ki, de az életvitel-szerűen Ukrajnában élők száma ennél jóval kevesebb.

² Ukrajna nemzetiségi összetétele. Adatok forrása:

<http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>, Letöltés ideje: 2020. 04.15.

Ukrajna a függetlenség első éveiben ugyan törekedett arra, hogy lefedtesse a nemzeti kisebbségeket érintő jogi szabályozás alapjait, azonban a 2000-es évektől erősödni kezdett az ukrán nyelvi dominanciára való törekvés, majd az ukrán-orosz konfliktus hatására törvénymódosításokat hajtottak végre és új törvényeket fogadtak el. A nemzeti kisebbségek jogállását a következő törvények szabályozták:

- Törvény az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság nyelveiről (1989)
- Ukrajna nemzetiségi jogainak nyilatkozata (1991)
- Törvény a nemzeti kisebbségekről (1992)
- Ukrajna Alkotmánya (1996)
- Az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvény (2012) / Az ukrán, mint államnyelv működésének biztosításáról szóló törvény (2019)
- Oktatási törvény (2017)

Ukrajna más törvényei is foglalkoznak, vagy legalábbis érintik a nemzeti kisebbségek jogvédelmét. Többek között a kultúráról szóló törvények, a kiadói tevékenységről, valamint a televíziózásról és rádiózásról szóló, vagy akár az ukrán helyi önkormányzatokról rendelkező törvény.³ Ugyanakkor ezek csak egy-egy cikkelyben szabályozzák a nemzeti kisebbségek jogállását. Jelen tanulmányban tüzetesebben igyekszem megvizsgálni Ukrajna azon törvényeit, amelyek konkrétan a nemzeti kisebbségek jogállásával foglalkoznak.

Először is érdemes kitérni a – még a függetlenség előtt, az Ukrán SZSZK-ban 1989-ben elfogadott –, 2012-ig hatályos törvényre a nyelvről, amely a nemzeti nyelvek szabad fejlődését szavatolta.⁴ A 3. cikkely széles körű lehetőségeket irányzott elő a nemzeti kisebbségek nyelveinek, vagy az egész lakosság számára érthető más nyelveknek hivatalos használatát illetően. Garantálta a saját nemzeti nyelvet, vagy bármilyen más nyelvet használatát (5. cikkely); a hivatalos személyek az ukránon és az oroszokon kívül más nemzeti nyelvet oly mértékben kötelesek elsajátítani, amely szolgálati kötelezettségeik ellátásához szükséges (6. cikkely).⁵

A törvény meghatározta az ukrán nyelv államnyelv státuszát, és az orosz nyelv privilegizált helyzetét is igyekezett megőrizni azzal, hogy biztosította számára a Szovjetunió népei közötti kapcsolattartás nyelvének jogi helyzetét. Bár a nyelvtörvény demokratikusan megengedte a nemzetiségek nyelvének alkalmazását az élet számos területén, az oktatás és nevelés nyelvének kiválasztását pedig a szülőkre bízta, mindemellett a kisebbségi nyelvek hivatalos alkalma-

³ Tóth Mihály: *Nemzeti kisebbségek nemzetközi és ukrán jogvédelme*. Ungvár-Budapest, 2005, 123.

⁴ Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság 1989. évi 8312-XI. számú törvénye az Ukrán SZSZK nyelveiről. Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>, Letöltés ideje: 2020.04.15.

⁵ Tóth 2005: I. m.118.

zását a közigazgatási és bírósági szerveknél csak az adott kisebbség által többségben lakott közigazgatási egységek keretein belül tette lehetővé.⁶

Az Ukrajna területén élő nemzeti kisebbségek, így a kárpátaljai magyarság jogi helyzetét is biztosította az 1990. július 16-án elfogadott Deklaráció Ukrajna állami szuverenitásáról, amely megerősítette az Ukrán SZSZK céljait, valamint biztosította a Köztársaság állampolgárai számára a jogegyenlőséget, függetlenül a nemzeti, nyelvi, etnikai hovatartozástól. Az Ukrajnai Nemzetiségek Jogainak Nyilatkozatát Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa (Verhovna Rada) 1991. november 1-én fogadta el.⁷ A ma már inkább történelmi, mint közjogi okmány híven tükrözi a korszak nemzeti és liberális elképzeléseit a nemzetiségi kérdés kezelését illetően. Bár a Nyilatkozat I. fejezetének első bekezdése Ukrajnát „mint szuverén nemzetállamot” határozza meg, ugyanakkor Ukrajna népének a Köztársaság minden nemzetiségű polgárainak összességét tekinti (II. fejezet első bekezdés), kilátásba helyezi nemzetiségi közigazgatási egységek létrehozását (V. fejezet harmadik bekezdés) – vagyis elismeri a területi autonómia jogát, és szavatolja minden Ukrajna területén élő nemzetiség jogát a szabad nemzeti-kulturális fejlődéshez. A Nyilatkozat szavatolja az állampolgárok jogegyenlőségét, és bármilyen nemű diszkriminációt megtilt.⁸

Törvény a nemzeti kisebbségekről

Ukrajna Legfelső Tanácsa 1992. június 25-én fogadott el törvényt Ukrajna nemzeti kisebbségeiről, a függetlenségét elnyert állam első olyan törvényét, amely meghatározta a nemzeti kisebbségek jogállását.⁹ A törvénnyel a törvényalkotók igyekeztek olyan jól strukturált normaszöveget kidolgozni, amely a jogalapot biztosította az ország számára a függetlenség elnyerése utáni években. Még az 1996-os Alkotmány elfogadása, illetve a nemzeti kisebbségeket érintő nemzetközi okmányok elfogadása/ratifikálása előtt, 1992. július 16-án lépett életbe, 2012-ben módosításokon is átesett, mára azonban elavulttá vált.

⁶ Tóth Mihály - Csernicskó István: Az ukrajnai kisebbségi jogalkotás fejlődése és két részterülete: a névhasználat és a politikai képviselet. In: *Regio*, 20. évf. 2009/ 2. sz. 69–106. Letöltés helye: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00074/pdf/069-107.pdf>, Letöltés ideje: 2020.04.10

⁷ Az ukrajnai nemzetiségek jogainak nyilatkozata. Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>, Letöltés ideje: 2020.02.19.

⁸ Tóth Mihály: Kisebbségvédelmi jogalkotás és jogérvényesítés Ukrajnában. Egy új nemzetállam kisebbségpolitikájának tapasztalatai. In: *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle*. Letöltés helye: www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/15toth.pdf., Letöltés ideje: 2020.04.15.

⁹ 1992. évi 2494-XII. számú törvény a nemzeti kisebbségekről Ukrajnában. Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>., Letöltés ideje: 2020.04.15.

Maga a törvény összesen 19 cikkelyből áll. Foglalkozik többek között a nemzetiségi hovatartozástól független törvény előtti egyenlőséggel, a nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájával, a nemzetiségi nyelven való tanulással illetve tanulásának jogával, a kisebbségek nyelvi jogaival. E törvény egyaránt elismeri a nemzeti kisebbségi közösségek kollektív, valamint az ezen közösségekhez tartozó személyek egyéni jogait.¹⁰

Az 1992-ben elfogadott normaszöveg 5. cikkelye szerint Ukrajna Legfelső Tanácsában, szükség esetén a népképviselők helyi Tanácsában, a nemzetiségek közötti kapcsolatokkal foglalkozó állandó bizottságok működnek. Az állami végrehajtó hatalom helyi szerveiben megfelelő strukturális alegységek jöhetnek létre. A népképviselők helyi tanácsai mellett létrejöhetnek és működhetnek olyan tanácsadó testületek, amelyek a nemzeti kisebbségek képviselőiből állnak. Az állami végrehajtó hatalom központi szerve a nemzetiségek közötti kapcsolatok terén az ukrainai nemzetiségek ügyeivel foglalkozó Minisztérium. A Minisztérium mellett tanácsadó testületként működik az Ukrainai Nemzeti Kisebbségek Társadalmi Szervezetei Képviselőinek Tanácsa.¹¹

A Nemzetiségi és Migrációs Minisztérium működését azonban még 1996-ban megszüntették. Ezt követően a kisebbségvédelmet a Nemzetiségi és Migrációs Ügyek Állami Bizottsága látta el, 2010-től pedig Ukrajna Kulturális Minisztériumán belül a Nemzetiségi és Egyházügyi Főosztály. A nemzetiségek közötti kapcsolatok és nemzeti kisebbségek jogvédelmét tehát Ukrajnában a végrehajtó hatalom központi szervei gyakorolják, amelyek Ukrajna elnökétől függenek. A helyi tanácsok (önkormányzatok) szükség szerint létrehozhatnak nemzetiségek közötti kapcsolatokért felelős állandó bizottságokat, a helyi állami közigazgatási hivatalok pedig szervezeti alegységeket.¹² Ilyen a Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatási Hivatal Nemzetiségi és Vallásügyi Főosztálya, amelynek magyar vezetője van, Rezes József személyében. A Kárpátaljai Megyei Tanácsban működik a Kárpátaljai Megyei Tanács Oktatási, Tudományos, Kulturális, Lelkiségi, Ifjúságpolitikai, Testnevelési és Sport, Nemzeti Kisebbségi és Információpolitikai Állandó Bizottsága. Elnöke Orosz Ildikó, és van még egy magyar tagja, Kész Barnabás személyében.

A 8. cikkely értelmében az állami szervek, társadalmi egyesülések, valamint a vállalatok és intézmények munkája során, ahol egy adott nemzeti kisebbség adja a lakosság többségét, használható a nemzeti kisebbség nyelve együtt az

¹⁰ Tóth Mihály – Csernicskó István: I. m. 69–106. Letöltés helye:

<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00074/pdf/069-107.pdf>, Letöltés ideje: 2020.04.10

¹¹ 1992. évi 2494-XII. számú törvény a nemzeti kisebbségekről Ukrajnában. Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>., Letöltés ideje: 2020.04.15.

¹² 5461-VI. számú törvény Ukrajna jogalkotási aktusainak módosításáról... Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5461-VI>. Letöltés ideje: 2020.04.16.

ukrán államnyelvvvel.¹³ 2012 júliusában – az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvény elfogadása után – a törvény 8. cikkelyét a nyelvtörvény 11. cikkelyéhez igazították. Eszerint az állami szervek és helyi önkormányzati szervek munkanyelve, ügyintézésének és okmányainak nyelve az államnyelv. A földrajzi körzet határain belül, amelyre a regionális nyelv vagy kisebbségi nyelv (nyelvek) kiterjed, a helyi államhatalmi és önkormányzati szervek munkájában, ügyintézésében és okmányaiban alkalmazható(k) a regionális nyelv (nyelvek). E szervek, a felsőbb szintű állami szervekkel való levelezésükben használhatják az adott regionális nyelvet (nyelveket).¹⁴ Ennek értelmében az állami szervek és helyi önkormányzati szervek alapvető munkanyelve az államnyelv mellett a regionális nyelvvvel vagy kisebbségi nyelvvvel (nyelvekkel) egészült ki.¹⁵

Érdeemes hangsúlyozni, hogy 2020-ban is Az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvényre hivatkoznak, amelyet az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősített és 2018 februárjában hatályát veszttette. Több kérdés, bizonytalansági tényező is felmerült a törvény elemzése során. Hiszen 2018 februárja és 2019 áprilisa között az önkormányzatoknak lehetőségük lett volna az 1992-ben elfogadott normaszöveget használniuk, ami az anyanyelv használat jogát biztosította volna ügyintéskor. 2019-ben – miután elfogadták az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról szóló, a nemzetiségi nyelvek tanulását és használatát megszorító törvényt (részleteit ld. később) – a törvényalkotók nem módosították a nemzeti kisebbségi törvény 8. cikkelyét. Így a mai napig a két törvény normaszövege ellentmond egymásnak.

A 14. cikkely a módosítást megelőzően kimondta, hogy a nemzetiségi társadalmi egyesüléseknek jogukban áll az államhatalmi szervek választásakor képviselőjelölteket állítani.¹⁶ 2012-től Ukrajna Alkotmánya és az ukrainai népképviselők, és a népképviselők helyi tanácsai képviselőinek választásáról szóló törvények szabályozzák ezt.¹⁷ Jelenleg ez azt jelenti, hogy a magyar nemzeti kisebbségi társadalmi és érdekvédelmi szervezetek bejegyzett pártként indulhatnak az ukrainai választásokon.

¹³ A 90-es években Csapon használtak 2 és 3 nyelvű formanyomtatványokat is (ukrán, orosz, magyar).

¹⁴ Tóth Mihály - Cserniczkó István: Tudományos-gyakorlati kommentár Ukrajnának az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvényéhez. Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 2014, 29.

¹⁵ A törvényalkotók a törvénytövegeben a 8-as cikkely 3. pontjára hivatkoznak, amely azonban az emberi és polgári jogokat és szabadságokat taglalja. Minden bizonnyal a Törvény 7. cikkelyére szerettek volna utalni, amely a regionális nyelvekről szól.

¹⁶ A törvényalkotók ennél a cikkelyénél az Ukrán SZSZK 1978-ban elfogadott Alkotmányára hivatkoznak, amely hatályát veszttette 1996-ban

¹⁷ 5461-VI. számú törvény Ukrajna jogalkotási aktusainak módosításáról... Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5461-VI>. Letöltés ideje: 2020.04.16.

Jól látható, hogy Ukrajna nemzeti kisebbségekről szóló törvénye módosításokat és pontosításokat igényel. A jelenlegi ukrán politika azonban az ukrán nyelvi dominanciára és nemzeti újjászületésre épül. Ukrajna nemzetiségi politikája is ezt támasztja alá, ha a közeljövőben új törvényt is fogadnának el, az minden bizonnyal tovább szűkítené a nemzeti kisebbségek jogait.

Ukrajna Alkotmánya

Az Alkotmányt 1996. június 28-án fogadta el a Legfelső Tanács.¹⁸ Az Alkotmány preambulumban az Ukrán nép kifejezést, mint állampolgári és politikai közösséget használja, mivel Ukrajna Legfelső Tanácsa elfogadja az Alkotmányt az Ukrán nép – Ukrajna összes ukrán állampolgárú nemzetisége – nevében.

10. cikkely meghatározza az államnyelvet, amely az ukrán, ugyanakkor garantálja az orosz és a többi ukrainai nemzeti kisebbség nyelvének szabad fejlődését, használatát és védelmét. Az állam elősegíti a nemzetek közötti érintkezés nyelveinek a tanulását. Itt jól látszik, hogy az Alkotmány elfogadásával megszűnik az orosz nyelvnek a nemzetek közötti kapcsolattartás (érintkezés) nyelveként való definiálása. Az orosz-ukrán nyelvi álláspontok megosztottságát igazolhatja, hogy az Alkotmányt az ukrán egy nyelvűségért harcolók győzelemként könyvelték el.¹⁹

A 11. cikkely lefekteti Ukrajna nemzetiségi politikájának politikai-jogi alapjait: „Az állam elősegíti az ukrán nemzet konszolidációját és fejlődését, annak történelmi tudatát, hagyományait, kultúráját, valamint Ukrajna minden őslakos népe és nemzeti kisebbsége számára kulturális, nyelvi, etnikai és vallási sajátosságának fejlődését”. Itt a „nemzet” kifejezés politikai közösségként szerepel, tehát az „ukrán nemzet” a cikkelyben politikai értelmében van jelen. Ukrán nemzet – Ukrajna minden állampolgára, függetlenül etnikai hovatartozásától.

22. cikkely: Az alkotmányos jogokat és szabadságjogokat garantálják, nem lehet őket eltörölni. Új törvények elfogadása vagy módosítása során nem szabad szűkíteni a már meglévő jogok tartalmát és hatályát. Erre két olyan példát hoznék fel, amelyek ellentmondanak a fenti cikkelynek, és az elmúlt két esztendőben heves vitát váltottak ki nem csak Ukrajnában, de a nemzetközi szintéren is. A 2017-es új oktatási törvény 7. cikkelyét és Az ukrán mint államnyelv működé-

¹⁸ Ukrajna Alkotmánya. Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254κ/96-βp>
Letöltés ideje: 2020.04.16.

¹⁹ Tóth Mihály: *Az anyanyelvhasználathoz való jog az Európai Uniótól kívül: az ukrainai példa*. In: ACTA HUMANA. 2016, 19–31. Letöltés helye: https://folyoiratok.uni-nke.hu/document/nkeszolgaltato-uni-nke-hu/AH_2016_3_03_Toht.pdf Letöltés ideje: 2020.04.16

sének biztosításáról szóló törvényt, amelyet többek között a Velencei Bizottság is bírált.²⁰

53. cikkely. Mindenkinnek joga van az oktatáshoz. A nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgárok számára a törvénynek megfelelően garantálja azt a jogot, hogy anyanyelvükön tanuljanak, vagy tanulják anyanyelvüket az állami és a helyi oktatási intézményekben, vagy a nemzeti kulturális társaságok közreműködésével. Az Ukrán Alkotmánybíróság 2019. július 16-i döntése értelmében Ukrajna új oktatási törvénye az Alkotmányban foglaltaknak megfelel, nem sérti a nemzeti kisebbségek jogait. Az alkotmányjogászok ezt azzal magyarázzák, hogy az új oktatási törvény az Alkotmány 53. cikkelyének 5. pontjában foglaltak szerint cselekszik. Garantálja azt a jogot, hogy a nemzeti kisebbségek anyanyelvükön tanuljanak vagy tanulják anyanyelvüket, amit az új oktatási törvény két formában is lehetővé tesz: anyanyelven való tanulás az iskola előtti és elemi oktatás során, valamint az anyanyelvük tanulása a teljes általános középiskolai oktatás során.²¹ Az alkotmánybírósági határozat sajátos jogértelmezése szerint az, hogy mindenkinnek azonos joga az államnyelven tanulni, az állampolgárok jogegyenlőségét szolgálja. A bírák véleménye szerint az oktatási törvény és annak 7. cikkelye nem jelent jogszűkítést.

Az Alkotmánybíróság döntése reakció volt 48 ukrainai parlamenti képviselő még 2018. október 6-án benyújtott beadványára, melyben a képviselők azon álláspontjukat fejtették ki, hogy az oktatási kerettörvény nem egyeztethető össze Ukrajna Alkotmányának számos cikkelyével. Az alkotmányossági beadvány szerzői szerint a jelentős nemzetközi botrányt kavart oktatási törvény részben vagy egészében nem felel meg az alkotmány 6., 8., 9., 10., 11. 19., 22., 24., 53., 83. és 92. cikkelyének, illetőleg az idézett cikkelyek egyes részeinek és bekezdéseinek, s erre való hivatkozással kérték az alkotmánybíróságtól a jogszabály hatályon kívül helyezését.²²

Az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvény

Az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvény az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság nyelveiről szóló 1989-es törvényt váltotta 2012-ben.²³ A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájában foglalt vállalásokkal összhangban szélesebb nyelvi jogokat biztosított volna a nemzeti kisebbségek számára. A

²⁰ A tanulmányban későbbiekben elemzésre kerülnek.

²¹ Az Ukrán Alkotmánybíróság 10-p/2019 Sz. döntése a 48 ukrainai parlamenti képviselő beadványa alapján Ukrajna oktatási törvényének alkotmányosságáról. Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-19> Letöltés ideje: 2020.04.17.

²² Szerintük alkotmányos az oktatási törvény. Letöltés helye: <http://hodinkaintezet.uz.ua/szerintuk-alkotmanyos-az-oktatasi-torveny/> letöltés ideje: 2020.04.18.

²³ A köztudatban gyakran 2012-es nyelvtörvényként van jelen.

nyelvi szabályozás mellett megjelent benne a nyelvi identitás és a jog annak szabad megválasztására. A Nyelvtörvényt a Legfelső Tanács 2012. június 5-én első olvasatban, majd július 3-án második olvasatban is elfogadta. 2012. augusztus 10-én lépett hatályba. 2018. február 28-án azonban az Alkotmánybíróság kimondta alkotmányellenességét.²⁴

E jogszabály – a posztszovjet térségben a nyelvkérdés szabályozása terén már hagyományos deklaratív és keretjellegű szabályozási móddal szakítva – a nyelvi charta szellemiségének és betűjének megfelelően konkrét szabályokat és kritériumokat fogalmazott meg a jogok címzettjeiről, az érintett földrajzi területek és a normatív szabályok alkalmazási feltételeiről és mechanizmusairól, valamint a hatalmi szerveknek a végrehajtással kapcsolatos kötelezettségeiről.²⁵ Tartalmazta a szabályozási terület kulcsfogalmainak, az államnyelv, nyelvcsoport, nyelvi kisebbség, regionális nyelvcsoport, régió, regionális vagy kisebbségi nyelv, regionális nyelvterület, anyanyelv, nemzeti kisebbségek nyelve kifejezések pontos és egyértelmű meghatározását (1. cikk), valamint az Ukrajnában regionális vagy kisebbségi nyelvnek minősülő nyelvek (összesen 18: az orosz, a magyar, a ruszin, a belorusz, a bolgár, az örmény, a gagauz, a jiddis, a krími tatár, a moldovai, a német, az újgörög, a lengyel, a roma, a román, a szlovák, a karaim, a krimcsak) tételes listáját. A törvény a regionális nyelvek kötelező, illetve lehetséges használatát az adott nyelv beszélőinek az adott közigazgatási egység területén való 10%-os jelenlétéhez kötötte (7. cikk 3. bekezdés).

A kárpátaljai magyarok száma Kárpátalján négy járásban (Beregszászi, Nagyszőlősi, Munkácsi, Ungvári) és két megyei alárendeltségű városban (Beregszász és Csap) érte el, vagy haladta meg a 10%-os arányt. A Beregszászi járásban 29 községi vagy falusi tanácsot érintett, az Ungváriban 17-et, a Munkácsiban 7-et, a Nagyszőlősiben 13-at. A magyar anyanyelvű lakosság aránya a Huszti és Rahói járásban csak egy-egy adminisztratív-területi egységben (községben), illetve a Técsői járás járási központjában, valamint egy községében érte el a lakosság 10%-os küszöbét.²⁶

Sok ukrán politikus az ukrán nyelvi dominancia végét, az ukrán államiság végőráit látta a nyelvtörvényben, amely „oroszbarát”, mivel Ukrajnában a legnagyobb nemzeti kisebbség az orosz. Az Alkotmánybíróság 2018. február 28-i ítéletének indoklása szerint nem felelt meg az Alkotmányban foglaltaknak, illet-

²⁴ Ukrajna 2012. évi 5029-VI számú az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvénye. Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> Letöltés ideje: 2020.04.18.

²⁵ Tóth Mihály: Az anyanyelvhasználathoz való jog az Európai Uniótól kívül: az ukrán példán. In: ACTA HUMANA. 2016, 19–31. Letöltés helye: https://folyoiratok.uni-nke.hu/document/nkeszolgaltato-uni-nke-hu/AH_2016_3_03_Toth.pdf, Letöltés ideje: 2020.04.16.

²⁶ Tóth Mihály – Csernicskó István: i. m. 31–32.

ve a Legfelső Tanács a törvény elfogadásával megsértette az ide vonatkozó alkotmányos és jogszabályi normákat.²⁷

Az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról szóló törvény

Az ukrán nyelv államnyelvi státuszára épülő törvényt Petro Porosenko volt államfő, „búcsúajándékának” is tekinthetjük, hiszen miután a 2019. április 21-i elnökválasztásokat elveszítette, a Legfelső Tanács április 25-én elfogadta, s a már leköszönőben lévő elnök még 2019. május 15-én alá is írta a törvényt,²⁸ amely a nemzeti kisebbségek már meglévő nyelvi jogait szűkíti.

A Törvény cikkelyei fokozatosan lépnek életbe 2030-ig, megteremtve azokat a feltételeket, melyek által védve van az ukrán nyelv, mint államnyelv, külön állami biztos felügyeli a törvény betartását, rendeli el az esetlegesen szükséges büntetőjogi és közigazgatási felelősségre vonást.

A törvény összes cikkelye és rendelkezése vonatkozik a nemzeti kisebbségekre. A 2. cikkely 3. pontja az őshonos és nemzeti kisebbségek jogainak realizációja végett törvényileg szabályozza az őshonos kisebbségi nyelvek és Ukrajna nemzeti kisebbségeinek jogait a társadalmi élet bizonyos területein. A Törvény 4. fejezete az államhatalmi szervek és helyi önkormányzatok munkanyelvét határozza meg, amely kizárólag az ukrán.

A Törvény 21. cikkelye megegyezik az Oktatási törvény 7. cikkelyével, ugyanakkor még olyan további jogszerűítő rendelkezéseket is beillesztettek a törvénybe, amelyek értelmében a felsőoktatásba való felvételik nyelve az ukrán, az idegen nyelvek tanítása pedig idegen nyelven vagy ukrán nyelven történik.

A Törvény IX. része előírja, hogy a törvénynek melyik cikkelye mikor lép életbe és Ukrajna Kormányának milyen feladatai vannak a törvényt illetően. A 8. pont 3. bekezdése kimondja: a törvény hatályba lépését követő 6 hónapon belül elő kell készíteni és Ukrajna Legfelső Tanácsának benyújtani az őshonos népek és a nemzeti kisebbségek jogairól szóló törvény tervezetét.²⁹ Messze túlhaladtuk a 6 hónapos határidőt, amely 2020.01.16-án járt le. Új törvénytervezet nem készült a megadott határidőre, ami azt jelenti, hogy a Kormány megsértette az államnyelvi törvénybe foglaltakat és az Ukrajna területén élő kisebbségek nyelvi jogait is.

²⁷ Ukrán Alkotmánybíróság 2-p/2018 Sz. döntése a 57 ukrán parlamenti képviselő beadványa alapján Az ukrán nyelvpolitikai alapjai törvény alkotmányosságáról. Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18>, Letöltés ideje: 2020.04.14.

²⁸ Ukrajna 2019. évi 2704-VIII. számú Az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról szóló törvény. Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>, Letöltés ideje: 2020.04.14.

²⁹ Záró és átmeneti rendelkezések

A nyelvi kérdés, az etnikai csoportok közötti feszültség már több éve jelen van Ukrajnában, és mindig csak átmeneti megoldások születnek. Az elmúlt 29 év során az ukrán államnak nem sikerült olyan kisebbségbarát nyelvtörvényt elfogadnia, vagy olyan feltételeket teremtenie, amelyek hosszútávon a többségi nemzet képviselőinek és a nemzeti kisebbségeknek is megfelelné. Ha valamely törekvés szembeszegül az erőszakos ukránosítással vagy az azt kifejező szabályozással, akkor abban az ukrán nyelv államnyelvi státuszának veszélyeztetését látják az oroszokkal szemben. A nemzeti kisebbségek a hatalmon lévő elit számára sakkfigurák, akiket ide-oda mozgatnak, hogy pillanatnyi előnyre tegyenek szert a hatalmi ranglétrán.

Oktatási törvény

Az Oktatási törvényt Ukrajna Legfelső Tanácsa 2017. szeptember 5-én fogadta el, hatályba szeptember 28-án lépett. Amikor 2019. július 16-án az Alkotmánybíróság megerősítette, hogy az új törvény megfelel Alkotmányban foglaltaknak, tehát nem sérti a nemzeti kisebbségek jogait, nem vette figyelembe a Velencei Bizottság ajánlásait sem.³⁰

Az elfogadott jogszabály kerettörvény, amelyet az oktatás különböző szintjeire vonatkozó törvényeknek kell követniük. A törvény strukturális reformot is előír: jelenleg a közoktatás 11 évfolyamos és három fokozatú: 1–4. osztály, 5–9. osztály, 10–11. osztály. Az új struktúra így módosul: az elemi, azaz 1–4. osztály, az általános középiskola, azaz 5–9. osztály, valamint a harmadik fokozat két irányt tesz lehetővé: szakoktatásba való továbblépést, vagy pedig az érettségit adó liceumban való továbbtanulást a 10–12. évfolyamon.

Ettől eltérhetett és a továbbiakban is eltérhet a magán oktatási intézmények struktúrája.³¹

A 7. cikkely, mint már említettük, megegyezik Az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról szóló törvény 21. cikkelyével, amely az oktatás nyelvét határozza meg. Előírja, hogy az oktatási folyamat nyelve az oktatási intézményekben az államnyelv.

Ukrajna nemzetiségi kisebbségeihez tartozó személyeknek joguk van a helyi oktatási intézményekben az államnyelv mellett az iskola előtti, és az elemi iskolai szinteken az adott nemzeti kisebbség nyelvén folyó oktatáshoz. Ez a jog az államnyelv mellett az adott nemzeti kisebbség nyelvén oktató külön osztályok

³⁰ Ukrajna 2017. évi 2145-VIII. számú törvénye az oktatásról. Letöltés helye: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>, letöltés ideje: 2020.04.15.

³¹ Fedinec Csilla - Cserniczkó István : *A 2017-es ukrán oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezéstörténete és tartalma*. In: REGIO 25. évf. 2017/3. szám, 278-300. http://real.mtak.hu/65748/1/184_303_2_PB_u.pdf, Letöltés ideje: 2020.04.15.

(csoportok) révén realizálódik, amelyeket a törvényeknek megfelelően szerveznek.

Ukrajna őshonos népeihez, nemzeti kisebbségeihez tartozó személyek számára garantált a jog az adott őshonos nép vagy nemzeti kisebbség nyelvének tanulásához a helyi általános és középfokú oktatási intézményekben vagy a nemzeti kulturális szövetségeken keresztül. Az őshonos népekhez, a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek, a külföldiek és hontalanok számára megfelelő feltételeket teremtenek az államnyelv megtanulásához.

Az adott cikkely mindenképp negatív következménnyel jár a kárpátaljai magyarság számára, mivel nem csak a kisebbségi nyelven való tanulás jogát korlátozza, hanem ezzel együtt iskolák és munkahelyek megszűnését is jelentheti. Az ukrán állam nem szavatolja a területén élő nemzeti kisebbségek számára az anyanyelven való tanulást az oktatási rendszer minden szintjén, nem választhatja meg az oktatás nyelvét az állampolgár. A kis falvak és települések számára lehetetlenné teszi, hogy kis csoportokban osztályokat szervezve tanuljanak.

Megjegyezendő, hogy nagyon sok bírálatot kap a magyar közösség Kárpátalján. A felvételizni kívánó tanulók nem jól szerepelnek a külső független teszteseken ukrán nyelvből és irodalomból. Ennek az is az oka, hogy a középiskolai ukrán nyelvű tananyagot és a követelményrendszert nem a nemzeti kisebbségek tudásszintjéhez igazították, ezért a tanulók nem tudják kellő szinten elsajátítani az ukrán nyelvet, sok esetben pedig nem tudják megérteni a tananyagot sem. A legnagyobb gond az, hogy a követelményrendszer ukrán-anyanyelvi szintű, ami nem fér össze sem a tankönyvellátottsággal, sem a hiányos módszertani gyakorlattal, a tanárok és a diákok nyelvi felkészültségével.

Összegzés

A fentieket összegezve megállapítható, hogy az elmúlt években jelentős változások mentek végbe Ukrajna területén, melyek a társadalmat és a kiépülő jogrendet is érintették. A függetlenég első éveiben a jogállamiságon alapuló nemzetiségi politika volt kiépülőben. A kezdeti sikereket azonban politikai csatározások váltották fel, melyeket az ukrán nyelv védelme érdekében indítottak. Valójában azonban a nyelvi kérdés és a törvénymódosítások az ország területén élő nemzetek közötti feszültségnek a forrása lett és belpolitikai vitákhoz vezetett. Előfutára a 2004-es „narancsos forradalom” volt, majd a 2014-es „majdani” események hatására felgyorsult az ukránosítás folyamata. Az Alkotmánybíróság is több esetben a többségi, nacionalista irányvonalat követők táborát támogatta. Ilyen alkotmánybíróági döntés született a 2012-es nyelvtörvény kapcsán, amikor döntött annak alkotmányellenességéről vagy az Oktatási törvény 7. cikkelyének az alkotmányosságai kérdéséről.

Jelenleg több éves jogalkotási folyamat részesei vagyunk, az Ukrán Legfelső Tanács az új államnyelvtörvénnyel kapcsolatban több törvénymódosítást is napi-

renden tart. Érdemi változás az ukrán jogalkotási folyamatban, amely a nemzeti kisebbségek eddigi meglévő jogait tiszteletben tartaná, egyelőre nincs kilátásban. Az új kisebbségi törvény tervezete sem ismert egyelőre, holott 2020 januárjában lejárt az új államnyelvi törvény során elfogadott határidő ennek kidolgozására. A jövő, mint Ukrajnában sok minden, bizonytalan.

Employer branding a közösségi médiában

Szikszai-Németh Ketrin – Nagy Adrián Szilárd

közgazdász, doktoranda – közgazdász, egyetemi docens; Debreceni Egyetem

Bevezetés

Az utóbbi években egyre jellemzőbb elvárás, hogy a vállalatoknak valahogy ki kell tűnniük a versenyből, meg kell előzni a versenytársakat, ha a valódi tehetségeket magukhoz kívánják csábítani, és nem utolsó sorban meg is akarják őket tartani. HR¹ specialisták, menedzserek és kutatók mind-mind foglalkoznak a kérdéskörrel, hogy mi jelenthet a piacon versenyelőnyt és egyre inkább beigazolódni látszik, hogy a szervezeteknek el kell érniük, hogy úgynevezett „employer of choice”-nak (EOC), azaz a „legjobb-választható-munkahelynek” tűnjenek az emberek szemében. Ez azt jelenti, hogy az ott dolgozók bármikor újra választanának munkaadójukat, és a jövőbeli alkalmazottak is mellettük tennék le a voksukat, sőt a vállalat érintettjei önkéntesen és bármikor ajánlanák az álláskeresőnek a szervezetet, mint munkahelyet. Ennek a márkának az építését nevezzük *employer branding*nek. A fogalom már bő két évtizede a köztudatban van, eszköztára és megközelítési módjai egyre gyarapodnak (Tanwar – Kumar, 2019).

Szakirodalmi áttekintés

A munkáltatók márkázása „egy célzott, hosszútávú stratégia az alkalmazottak, potenciális alkalmazottak és az érdekeltek tudatosságának és felfogásának kezelésére egy adott szervezettel kapcsolatban” (Backhaus – Tikoo, 2004). A hatékony munkáltatói márkáépítés építi a szervezet imázsát és elkülöníti azokat a munkaadókat, akik kívánatosak lehetnek az álláskereső számára (Lievens et al., 2007). Ennek a kezdeményezésnek két közönsége van: egyfelől az érdekeltek (szervezeti tagok), másfelől a kívülállók (például a potenciális alkalmazottak). A munkavállalókat célzó megfelelő márkázás kedvező word-of-mouth-t (WOM) eredményezhet körükben (Van Hoye – Lievens, 2009.) olyan közösségi média oldalakon, amelyek kifejezetten a vállalati szférának készültek, például a Glassdoor és a Vault (Saini – Jawahar, 2019). Ez pedig azért kiemelt jelentőségű, mivel a megfelelő employer branding szignifikáns hatást gyakorol a tehetségek szervezethez vonzására, illetve az eladásokat is fellendítheti (Melián-González – Bulchand-Gidumal, 2016). Fontos ezért feltárni azokat a jellemzőket, amelyek

¹ HR: Human Resources = emberi erőforrások (korábban személyügyek)

nagy valószínűséggel ösztönzik az alkalmazottakat, hogy támogatásukról tegyenek tanúbizonyságot ezeken a felületeken. Ugyanis egyre jellemzőbb tendencia, hogy a volt és jelenlegi alkalmazottak önkéntesen megosztják tapasztalataikat olyan közösségi média platformokon, mint a Glassdoor (Kietzmann, 2017). E platformok népszerűsége miatt a szervezeteknek komolyan kell venniük ezeket a munkavállalói értékeléseket (Dabirian et al., 2017). Melián-González – Bulchand-Gidumal (2016) arra a megállapításra jutottak, hogy a Glassdoor vagy más ilyen jellegű weboldal pozitív munkavállalói WOM-ja azt eredményezi, hogy a vállalkozást jó munkahelynek tekintik, és az alkalmazottak büszkéek lesznek arra, hogy tagjai a szervezetnek. Ezenkívül a tanulmányok azt mutatják, hogy a vállaltól független források – mint például a már említett Glassdoor – fontos szerepet játszanak az álláskereső döntésében, hogy csatlakoznak-e egy szervezethez, tekintettel arra, hogy ezeket a forrásokat sokkal hitelesebbnek tekintik, mivel a véleményeket író alkalmazottnak nem áll közvetlen érdekében promotálni a szervezetet (Gupta – Saini, 2018; és Van Hoyer – Lievens, 2007).

Bareket-Bojmel – Shuv-Ami (2019) cikkükben a munkáltató márkáépítéssel foglalkoznak, abból a felvetésből kiindulva, hogy ugyanúgy, ahogy az embereket a fogyasztói márkák befolyásolják, a munkavállalókat is befolyásolhatják a munkáltatók márkái. A szervezeti márkaérték öt elemét ők a tisztességben, a funkcionális teljesítményben, a pszichológiai képben, az ítéletekben/véleményekben, valamint az érzelmekben látták. Szerintük ezeken az építő elemeken kell összehangoltan dolgozni egy szervezetnek, ha márkaértékén erősíteni szeretne. Például hangsúlyozniuk kell a róluk szerezhető tudás elemeit (erősíteni a munkavállalók ismereteit a szervezetről, annak jövőképéről, küldetéséről, termékeiről stb.) vagy olyan tevékenységeket kell folytatniuk, amelyek erősítik az alkalmazottak pozitív érzéseit a szervezet iránt. Amennyiben sikeresen építik a szervezeti márkájukat, úgy elérhetik, hogy a munkavállalók szervezetelhagyási szándéka csökkenjen.

Mindez talán a jelen helyzetben fontosabb, mint valaha. Hiszen, az Y és Z generációkra már jellemző, hogy sokkal inkább keresik a munka–mágánélet egyensúlyát, mint azt a korábbi korosztályoknál megszokhattuk. Mivel leginkább az önmegvalósításra törekednek a munkahelyükön, így folyamatos innováció és fejlődés jellemzi őket, ami szinte kéz a kézben jár az állandó változással és változtatással (Tompá, 2010). Mindebből természetesen a munkahelyeik sem maradhatnak ki, a lojalitás már közel sem olyan meghatározó ezen generációk körében, állandóan a kedvezőbb ajánlatokat keresik (Ferincz – Szabó, 2012).

Mindezt a Microsoft is a saját bőrén tapasztalja, hiszen nap, mint nap versenybe száll a tehetségekért olyan nagyvállalatokkal, mint az Apple, a Google vagy épp a Facebook. Esettanulmányuk szerint (Randstad, 2020) olyan embereket keresnek, akik szívesen tanulnak és nem pedig azt gondolják, hogy már minden tudás birtokában állnak. Erre azért van szükség, mert a hosszú fejlesztési

ciklusok és nagy termékbevezetések kora lejárt, ma már olyan alkalmazottakra van szükség, akik képesek folyamatosan megfigyelni, elemezni és válaszolni. Érdekes, hogy gyakran gondolják a vállalatról, hogy egy induló vállalkozáshoz képest bürokratikus és lassú. Pedig éppen nekik van a leginkább lehetőségük hasonlóan innovatív környezetet létrehozni azáltal, hogy munkacsoportokat toboroznak, melyek légré inkább hasonlít a start-up vállalkozásokra jellemző energiára és interakciókra. Tudják, hogy a fiatalok változást akarnak, és ezt egy kis szervezetenél csak munkáltatóváltással tudnák elérni, náluk viszont elég csak egyszerűen munkacsoportot váltani. Nem mellesleg a Microsoft rendkívül nagy tudásbázissal és tapasztalattal rendelkezik, melynek köszönhetően ezen alkalmazottjaik folyamatosan tanulhatnak.

A cég szerint ezeken felül a siker kulcsa a kultúra, mégpedig egy olyan, amely ösztönözi az embereket, hogy kíváncsiak maradjanak, kockáztassanak, és nyíltan beszéljenek a problémáikról. Például létrehozták a Microsoft Garage ötletműhelyt, amely segíti a kísérleti projektek kidolgozását és megvalósítását, így a munkavállalók valóban elkötelezettek és motiváltak maradhatnak. A projekt pedig ösztönözi a nagyobb együttműködést, valamint a tartós kapcsolatok és partnerségek kialakítását a világszerte működő csoportok körül. Így lehet a Microsoft a Randstad 2015-ös felmérése alapján az a vállalat világszerte, ahol az emberek a legjobban szeretnék dolgozni. De első helyen szerepelt olyan további kulcskategóriákban is, mint a fizetések, ellátások, képzettség, munka tartalma, vagy épp a karrierlehetőségek. Amit pedig a vállalat példáján tanulhatnak más vállalkozások, az az, hogy amellett, hogy szerencsés gyorsnak és nagynak lenni, a tehetséges fejlesztők nem akarnak egyszerű fogaskerekek lenni a gépezetben. Ehhez szükséges egy olyan kultúra, amelyben állandó a változás, és folyamatos lehetőséget biztosít az új projektekben való részvételre. Ez az új dolgok iránti éhség az, ami frissen tartja a Microsoftot, és ami miatt alkalmazottjaik motiváltak maradnak, illetve a tehetségek csatlakozni kívánnak hozzájuk.

Employer branding és a közösségi média

Lamberton – Stephen (2016) rámutatott, hogy a közösségi média megkönnyíti az „önkifejezést” azáltal, hogy lehetővé teszi a szervezet érdekeltjei számára, hogy saját tartalmakat generáljanak és osszanak meg közönségükkel, követőikkel, akik állhatnak csupán néhány barátból, családtagból, de akár egy adott cég több ezer jelenlegi vagy potenciális alkalmazottjából is. Ezen tartalmak jelentős része bizonyos márkák szeretetéről, utálatáról vagy épp a hozzájuk fűzött közömböségről fog szólni. Így a közösségi média a marketing szakemberek számára a piacról gyűjthető adatok fő forrásává válhat az elkövetkezendő években. A social mediának köszönhetően pedig így az employer brandingnek nagyobb lefedettség juthat, ezáltal könnyebben jutnak el a vállalatok célközönségükhöz, illetve költségkímélőbbek is lehetnek átláthatóságuk növelése és kockázataik csökkentése érdekében.

kentése mellett. Gulati (2019) tanulmánya bizonyította, hogy a közösségi média használatának szerepe a munkavállalói márkaépítés során egyre csak erősödni fog az erős verseny időszakában. A szerző kutatásában alátámasztotta, hogy a munkáltatói márkába fektetve a vállalatok csökkenthetnék toborzási költségeiken. A social media pedig különös jelentőséggel fog bírni olyan területeken, mint a tehetségmenedzsment, átláthatóság, vagy a HR kompetenciák feltárása. A HR szakembereknek pedig éppen ezért emberi erőforrás ismereteiken kívül, marketing és kommunikációs tanulmányokban is érdemes lesz elmélyülniük és kiterjeszteni tudásukat, jártasságukat a webalapú alkalmazásokra. A közösségi média lehetőséget fog biztosítani arra, hogy egyedi employer branding lehetőségeket alkalmazzon az adott vállalat, viszont ehhez nélkülözhetetlen lesz, hogy a szakemberek ismerjék a marketing és a branding alapelveket, és ezeket a HRM-en belül és az online térben alkalmazzák.

Pitt et al. (2018) a munkavállalók szemszögéből vizsgálták a márkák iránti elköteleződést, a hagyományos ügyfélközpontú szemlélet helyett. Ez azért különösen fontos, mert a munkavállalók márká iránti elkötelezettsége befolyásol más szervezeti érintetteket is, köztük az ügyfeleket, szállítókat és a befektetőket. A szerzők széleskörben végeztek kutatást a social médiában, ahol a munkavállalók alkalmazójuk márkája iránti elköteleződését vizsgálták. Két kulcsfontosságú dimenziót azonosítottak, az optimizmust és a közösséghez tartozást, amelyek megkülönböztetik a legmagasabb és a legalacsonyabb pontszámmal értékelt vállalatokat. A legmagasabb rangú cégek alkalmazottai magasabb szintű optimizmust és közösséghez tartozást mutatnak a munkaadók social média felületein. Saini – Jawahar (2019) eredményei pedig igazolták, hogy a foglalkoztatási tapasztalatok befolyásolják, hogy a munkavállalók mennyire ajánlják munkáltatójukat másoknak. A hatékony belső márkaépítésnek és az ígéretek betartásának köszönhetően azonban a munkáltatók könnyen pozitív értékelésekre tehetnek szert a különböző közösségi oldalakon, amely segít márkájuk imázsának kialakításában. A munkáltatói rangsorok – amelyek főként az álláskereső perzepcióin alapulnak – nagymértékben befolyásolták a munkavállalók szervezetről kialakított képét és jelentős hatást gyakoroltak ajánlásaikra.

Tanwar – Kumar (2019) kutatása rávilágít, hogy az EOC-státuszt megszerezni vágyó szervezetek profitálnak a fokozott figyelemből, amit a közösségi média teremt számukra, mivel az segíthet a valós és pontos információk kommunikálásában az alkalmazottak felé. Így a munkavállalók úgy érezhetik, hogy értékeik és kultúrájuk megegyezik a szervezet által támogatottakkal. A vállalatok ennek érdekében olyan social media platformokon kommunikálhatnak követőkkel, mint a Facebook, Twitter, LinkedIn, Youtube. Ezenfelül pedig a különböző keresőmotorok segítségével elemzéseket végezhetnek annak ellenőrzésére, hogy közösségi médiastratégiájuk a kívánt hatást gyakorolja-e a pozitív munkaadói márka kialakítására. Így a közösségi média megváltoztatja a toborzás arculatát

azáltal, hogy megkönnyíti a szervezet politikájának és kultúrájának kommunikálását, miközben létrehozza a személy-szervezet illeszkedésének érzését, amely javítja a vállalat esélyeit arra, hogy EOC-é váljon. Azok a potenciális alkalmazottak, akik jól átgondolt karrierstratégiával rendelkeznek, továbbra is megfelelő kultúrájú és társadalmi szempontból is megfelelő vállalatokat keresnek, mielőtt ténylegesen kapcsolatba lépnek a foglalkoztatási szervezettel. A közösségi média eszközként szolgálhat a szervezet számára a kívánt információk kommunikálásához, és mindez egyszerre EOC-é is teheti őt (Madera, 2012).

Minderre kiváló példaként szolgálnak, a Magyar Public Relations Szövetség Employer Branding Awardjának helyezettjei. 2019-ben a Magyar Telekom nyerte el a fődíjat a #nemállunkmeg kampányával, melynek alappillére volt a média mixük elemeinek tudatos használata, úgy mint az Instagram, Facebook, Youtube vagy akár a LinkedIn. Sőt, ők egy side projektjükhöz már influencert is bevontak a reklámstratégiájuk építése során (MPRSZ, 2019).

Összefoglalás

A munkáltatói márkaépítés egyre fontosabb eszköze a megkülönböztethetőség kialakításának és a versenytársak magunk mögött hagyásának. Mind a belső, mind a külső közönség felé irányul az employer branding, mivel a lehetőségeket nem csak megszerezni, megtartani is szükséges a versenyképesség fenntartása érdekében. A szervezeteknek el kell tudniuk érni, hogy az emberek EOC-ként tekintsenek rájuk. Ennek a tudatosan tervezett folyamata – ahol brandet építenek az adott munkáltató köré – maga az employer branding. A social media térnyerésének köszönhetően a különböző online platformokon a cégek maguk is megvalósíthatják mindezt. Tudatos kommunikációval építhetik márkájukat, így téve magukat egyre vonzóbbá közönségük számára. Azonban a fogyasztók és az álláskeresők esetében is elmondható, hogy sokkal jobban bíznak egymás szavában, mint az adott vállalkozás saját maga által közvetített üzenetben, reklámban. Így a WOM, vagy épp EWOM nagyobb hatást gyakorol rájuk, mikor leendő munkáltatójukkal kapcsolatosan hoznak döntéseket. Ma már több olyan közösségi média platform is létezik, ahol az egykori, vagy jelenlegi munkavállalók osztják meg tapasztalatukat az adott cégekről. Ezek a vélemények kifejezetten értékesek lehetnek a vállalatok számára, hiszen a lehetőségek, akiket magukhoz terveznek vonzani, ezekben a véleményekben látják a választ kérdéseikre. Azt, hogy a cégek hogy érik el, hogy pozitívan nyilatkozzanak róluk alkalmazottaik, érintettjeik ezeken a felületeken már kutatók is vizsgálták. Eredményeik azt mutatták, hogy a szavahihetőség, és a megfelelő munkakörülmények garantálása elsődleges szempont a munkavállalók szemében mikor pozitívan nyilatkoznak a cégekről. Érdekes lehet a jövőben azonosítani azokat a faktorokat, amelyek szinte közvetlenül hatnak az értékelésekre, illetve például azt, hogy mit vált ki a munkavállalókból egy kifejezetten ezt célzó kampány céges keretek között.

Köszönetnyilvánítás

Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3-i kódszámú Új Nemzeti Kiválóság programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Irodalomjegyzék

1. Backhaus, K. and Tikoo, S. (2004), *Conceptualizing and researching employer branding*, *Career Dev. Int.*, 9(5) pp. 501–517.
2. Bareket-Bojmel, L., & Shuv-Ami, A. (2019). *The brand is my workplace*. *Int. J. Manpower*, 40(5), 818–833. <https://doi.org/10.1108/IJM-07-2017-0176>
3. Dabirian, A., Kietzmann, J. and Diba, H. (2017), *A great place to work!? Understanding crowdsourced employer branding*, *Bus. Horiz.*, 60(2) pp. 197–205.
4. Ferincz Adrienn – Szabó Zsolt Roland (2012): *A Z generáció hatása a munkáltató szervezetekre*. *Munkaügyi Szemle*, 2012(III). pp. 88–93.
5. Gulati, T. (2019). *Futuristic Employer Branding Strategies: A Perspective beyond the Traditional HR with Social Media*. *Amity Glob.Bus. Rev.* 9, pp. 27–31.
6. Gupta, S. and Saini, G.K. (2018), *Information source credibility and job seekers' intention to apply: the mediating role of brands*, *Glob. Bus. Rev.*, elérhetőség: <https://doi.org/10.1177/0972150918778910>
7. Kietzmann, J.H. (2017), *Crowdsourcing: a revised definition and an introduction to new research*, *Bus. Horiz.* 60(2) pp. 151–153.
8. Lamberton, C., & Stephen, A. T. (2016). *A thematic exploration of digital, social media, and mobile marketing: Research evolution from 2000 to 2015 and an agenda for future inquiry*. *J. Marketing*, 80(6), 146–172.
9. Lievens, F., Van-Hoye, G. and Anseel, F. (2007), *Organizational identity and employer image: towards a unifying framework*, *Br. J. of Manag.* 18(1) pp. S45–S59.
10. Madera, J.M. (2012), *Using social networking websites as a selection tool: the role of selection process fairness and job pursuit intentions*, *Int. J. of Hosp. Man.*, 31(4), pp. 1276–1282.
11. Magyar Public Relations Szövetség (2019). *Employer Branding Award 2019 pályázatok*. Letöltve: 2020.11.17. <https://www.mprsz.hu/employer-branding-tagozat/employer-branding-award-2019-palyazatok/>

12. Melián-González, S. and Bulchand-Gidumal, J. (2016), *Worker word of mouth on the internet: Influence on human resource image, job seekers and employees*, Int. J. Man. 37(4) pp. 709-723.
13. Randstad (2020). *Case study: employer branding at Microsoft*. Letöltve: 2020.11.19. <https://www.randstad.com/workforce-insights/employer-branding/case-study-employer-branding-microsoft/>
14. Saini, G. K., & Jawahar, I. M. (2019). *The influence of employer rankings, employment experience, and employee characteristics on employer branding as an employer of choice*. Career Dev. Int., 24(7), 636–657. <https://doi.org/10.1108/CDI-11-2018-0290>
15. Tanwar, K., & Kumar, A. (2019). *Employer brand, person-organisation fit and employer of choice*. Pers. Review, 48(3), 799–823. <https://doi.org/10.1108/PR-10-2017-0299>
16. Tompa Nadja – Bakos Réka (2010): *Tehetségmágnesek Magyarországon* In: Schumann, Mark –Sartain, Libby (szerk.): *Tehetségmágnesek*, HVG Kiadó Zrt, Budapest. 261–297.
17. Van Hoye, G. and Lievens, F. (2007), *Investigating web-based recruitment sources: employee testimonials vs. word-of-mouth*, Int. J. Sel. Ass., Vol. 15(4) pp. 372–382.
18. Van Hoye, G. and Lievens, F. (2009), *Tapping the grapevine: a closer look at word-of-mouth as a recruitment source*, J. Appl. Psych. 94(2) pp. 341–352.

A pálinkakóstolás és bírálat alapjai

Harcza Imre Milán

szeszfőzdevezető, Hun-Dest Drink Kft., Kékese

Bevezetés

Az alkoholtartalmú italok, így a pálinkák minősítése esetében jelentős hagyománya van az érzékszervi vizsgálatoknak. A bírálatok lehetnek egyszemélyesek (szakértő vagy főzőmester dönt, ez a jellemzőbb), illetve történhet több bíráló közreműködésével. Ez utóbbiak jellemzően a versenyek, illetve minősítések.

„Az érzékszervi minőség az élelmiszerek és italok minőségének azon részét képviseli, melyet a vásárlók a termék fogyasztásakor érzékelnek, s a kapott benyomásuk alapján döntenek a termék ismételt vásárlására vagy elutasítására. E szemszögből tekintve az érzékszervi vizsgálat e formája egyidős az emberiséggel és a táplálkozással” (Kókai-Sipos, 2013).

A tudatosan felépített, kísérleti elrendezésen és szabványokon nyugvó eljárások csak jóval később alakultak ki. Az ipari mértékű élelmiszer előállítás esetében szinte mindig megtaláljuk a minőségvizsgálatnak ezt a formáját, melyet jellemzően kis számú (sok esetben csak egy) és nagy tapasztalatú szakértő bíráló végzett.

A minősítés a kívülálló számára sok esetben igen egyszerűnek tűnik („csak egy kóstolás”), főként azért, mivel a feladathoz látszólag csupán az érzékszervekre van szükség. Azonban az érzékszervek pontosságát és érzékenységét rendszeres időközönként vizsgálni szükséges, s ez csupán az alapfeltétele annak, hogy valaki bíráló lehessen. Egy másik gyakori tévhit a minősítéssel kapcsolatban az, hogy ez szubjektív eljárás, mindenkinek egyéni véleménye van a megvizsgált mintákról. Sajnos ez a hibás gyakorlat sok esetben még megtalálható, azonban tudnunk kell, hogy egyéni, szubjektív véleményt kizárólag fogyasztótól szabad kérdezni, megfelelően nagyszámú és reprezentatív válaszadó esetén. Képzett és szakértő bírálók esetében a kérdésfeltevésnek mindig objektívnek kell lennie (pl. rendezze sorba a mintákat az almaillat intenzitása alapján).

Az igen precíz műszeres és mikrobiológiai eljárások mellett az érzékszervi tesztek sok esetben túlhaladottnak tűnnek. A helyes látásmód ugyanakkor az, hogy az érzékszervi vizsgálat és a műszeres eljárások kiegészítik, és nem kiváltják egymást. Az érzékszervi vizsgálat előnye a viszonylag gyors megvalósítás és költséghatékonyság. Amennyiben a bírálócsoport, vagy a bíráló megfelelő tapasztalattal rendelkezik, úgy egy adott hibajelenség esetében értékes információt adhat arról, hogy mi okozhatja a hibát, milyen műszeres eljárások elvégzése javallt, valamint milyen módon kezelhetjük a felmerült hibát.

Pálinka vagy párlat? Mit is kóstolunk?

A két elnevezés között lényegében csak a jogi szabályozásban van eltérés. Amennyiben egy pohárba párlatot, egy másikba pedig pálinkát töltünk, fajtára, ízre, illatra, sőt még minőségre vonatkozóan sem biztos, hogy lehet különbséget tenni. Mégis mi dönti el akkor, hogy az adott pohárból párlatot, vagy pálinkát fogyasztunk?

„A közönséges gyümölcspárlatot is 100%-ban a megnevezett gyümölcsből kell erjeszteni és lepárolni, szintén nem ízesíthető, és nem finomítható erősebbre vagy palackozható gyengébben, mint a pálinka. Engedélyezettnek viszont a pálinkánál tiltott gyümölcs-feldolgozási módok (szárított, aszalt és sűrített gyümölcs), a kész párlat pedig minimális mértékben (az ízek lekerekítése érdekében) édesíthető, illetve ízetlen karamellel színezhető. A törkölypálinka és a törkölypárlat technikai követelményei csak a lekerekítő édesítés és a karamelles színezés tiltásában különböznek.” (11)

Magánfőzés és bérfőzés esetén az előállított végtermék párlat, kereskedelmi szeszfőzde esetén pálinka, pedig azonos az alapanyag, az előállítás folyamata, valamint az alkalmazott technológia is megegyezik. A magánfőzés megalkotását megelőzően még nevében sem volt különbség a bérfőzésben és kereskedelmi főzésben előállított ital, vagyis a pálinka között. A bérfőzésben előállított párlat alkoholtermék adóraktárnak történő értékesítés esetén – onnan szabadforgalomba bocsátva – jogilag ismét pálinkává válik.

Mi akkor a párlat elnevezés gyakorlati jelentősége? Az elnevezés valószínűleg a hungarikummá nyilvánított pálinka védelme érdekében került bevezetésre. Azt, hogy ez mennyire szolgálja a védelmet, valószínűleg sokáig fogják vitatni. A pálinka hungarikummá nyilvánításán fáradozó egyes szakemberek szerint a magánfőzés negatívan befolyásolja a pálinka elismertetését. A magánfőzésben, szakértelem nélkül előállított rossz minőségű párlatot az anyagi haszon reményében pálinka névvel fogják különböző módokon értékesíteni. Az ilyen ital elfogyasztása nem szolgálja a pálinka minél szélesebb körben történő elterjesztését. Aki pálinka néven először ezt a rossz minőségű italt fogja fogyasztani, az a valódi pálinka élvezetét már nem is fogja keresni.

Érzékszervi bírálati módszerek

Különbségvizsgálatok során azt vizsgáljuk, hogy megállapítható-e két minta között érzékszervi különbség. Ebből következik az a fontos kritérium, hogy csak akkor érdemes ilyen vizsgálatot elvégezni, ha nem vagyunk bizonyosak abban, hogy a különbség ténylegesen létezik, vagy esetleg éppen azt szeretnénk igazolni, hogy a két minta azonos. Jellemző esetek lehetnek: összetételi, technológiai, csomagolási változások vagy a tárolás hatásának vizsgálata.

A rangsorolási módszerek során egyszerre több mint kettő, jellemzően 3–6 mintát hasonlíthatunk össze a meghatározott érzékszervi szempontok alapján. A rangsorolási módszereknek három csoportja van:

1. egyszerű rangsorolás,
2. rangsorolás skálán (strukturálatlan, strukturált, kategória skála),
3. páronkénti rangsorolás.

A hazai érzékszervi gyakorlatban a *leíró módszer*en többnyire azt értik, hogy a vizsgálati mintákat szövegesen jellemezzük. A nemzetközi gyakorlatban azonban ezek az eljárások a termékek teljes körű leírását valósítják meg különféle érzékszervi jellemzőik alapján. Alkalmazások, célok szerint 3 csoportba sorolhatjuk őket:

1. Globális érzékszervi minőség meghatározása, kategóriába sorolás, pl.: MSZ pontozásos bírálatok
2. Különböző termékek összevetése érzékszervi jellemzőik alapján, pl.: konkurencia analízis, termékfejlesztés, piackutatás stb.
3. A már kialakított termék (állandó) érzékszervi minőségének vizsgálata, hibakeresés, pl.: minőségellenőrzés, minőségbiztosítás

Valójában a 2. és 3. csoport eljárásai ugyanazt a megközelítést alkalmazzák eltérő célok érdekében. Így módszertani szempontból két fő csoport marad: a pontozásos és a profilanalitikus eljárások. Az MSZ pontozásos módszerek közé tartoznak a következők: 100 pontos, 20 pontos, 20 pontos súlyozó faktoros, termék-leírásos pontozásos eljárások. A másik csoport a nemzetközi gyakorlatban jobban bevált és elterjedt profilanalitikus módszereké. A profilanalitikus módszerek közös eleme, hogy a bírálók a minták minősítéséhez leíró kifejezéseket alkalmaznak. A leíró kifejezés a minta által keltett érzet egyik elemére vonatkozik, melynek intenzitását egy megfelelő skálán értékelik (például a pálinka édes illatának intenzitása).

Alapvető eltérés a különbségvizsgálati és rangsorolási vizsgálatokhoz képest, hogy míg előbbieknél csak egy érzékszervi jellemző szempontjából vizsgálják a mintákat, addig a leíró módszerek esetében egynél több tulajdonságot értékelünk (Kókai et al., 2003).

A pálinka minőségének vizsgálata, a magyar pontozásos gyakorlat

A magyar érzékszervi szabványosítás nemzetközi viszonylatban is igen korán indult meg. Az első hazai érzékszervi szabványok az 1950-es évek elején jelentek meg. A Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (International Organization for Standardization, ISO, www.iso.org) 1947-ben alakult meg, s Magyarország is ott volt az alapító tagok között. A hazai szabványosítás első időszakára (1950–1989) jellemző volt, hogy az adott kor követelményeinek és feltételeinek megfelelő eszközöket adott a felhasználók kezébe.

A „tisza MSZ” (Magyar Szabvány) megjelölés arra utal, hogy a szabvány kizárólag magyar nyelven jelent meg. A harmonizált ISO szabványok MSZ:ISO vagy MSZ:EN:ISO jelzetűek, ami arra utal, hogy egy nemzetközi (és EN esetében európai) szabványelőírás magyar nyelvű kiadásáról van szó. A harmonizált ISO szabványok lényegében magyar nyelvre lefordított nemzetközi előírások.

A szocializmus időszakában tervgazdálkodáson és ágazati irányításon alapuló volt az élelmiszeripar és kereskedelem. A hazai igények kielégítése mellett a baráti országok részére viszonylag nagy mennyiségű, valamint a nyugati piacokra ennél kisebb mennyiségű élelmiszert kellett szállítani. Mivel a klasszikus értelemben vett piaci verseny nem volt jelen, így szükséges volt egy olyan feltételrendszer felállítása, amely szavatolta az élelmiszerek érzékszervi minőségének bizonyos szintjeit. Ezen szintek jellemzően a következők voltak: „nyugati” export minőség, I. osztályú élelmiszer, II. osztályú élelmiszer, KGST export minőség. Az osztályokba soroláshoz kézenfekvő volt a pontozás módszere, így szinte az összes ebben a korszakban született érzékszervi MSZ előírás ezt a módszert alkalmazta. Jellemző volt az a megközelítés is, hogy minden fő terméktípusra vagy terméksoportra külön-külön pontozásos rendszert dolgoztak ki. Ez abban az időszakban viszonylag könnyen megvalósítható volt, mivel a mai piaci kínálatához viszonyítva csekély számú élelmiszertípus volt elérhető. Az MSZ érzékszervi pontozásos rendszerek sajátossága az is, hogy maximális pontszámot hibamentesség esetén ad a vizsgálati mintának, s a hibák jellegének és súlyosságának függvényében sorolja be egyre alacsonyabb minőségi osztályokba azt. Ebből adódóan ezek a rendszerek hibamentes termékek hatékony összevetésére vagy vizsgálatára nem alkalmasak.

Hazánkban az 1945–1989 közötti időszakban egyeduralgó volt a pontozásos érzékszervi minősítés. Ezért alakult ki az a hibás szemlélet, hogy amikor érzékszervi vizsgálatról beszélünk, sokaknak ez a pontozásos módszerek alkalmazását jelenti. A pontozás – bár az ISO által is ismert módszer – csak egy a közel húszféle vizsgálati módszerből. A nemzetközi gyakorlatban jellemzően két területen alkalmazzák: minőségellenőrzésben és a versenyeken. A végeredmény egy összpontszám lesz, s két olyan termék, amely egyforma eredményt ért el, nem feltétlenül egyforma érzékszervileg.

Magyarországon a szocialista élelmiszergazdaság idején alkalmazott pontozásos termékszabványok elsősorban hibakereső szemléletűek voltak, ami érthető is, hiszen a piaci verseny hiányában nem volt igazi motiváció a minőség fejlesztésére, fenntartására. Ezek a szabványok ma jellemzően 20–40 évesek, amely azt is jelzi, hogy ezek alkalmazása ma körülbelül annyira idejétmúlt, mint egy hasonlóan öreg térkép. Vélhetően a közeljövőben ezek túlnyomó részét visszavonják, egy kisebb részét pedig átdolgozzák azok a szabványosítási munkacsoportok, amelyek a maguk iparágának területén szeretnék korszerű módszereket adni a szakma kezébe. Összességében ezekből a tiszta MSZ előírásokból a hiba-

jelleget lehet jól használni, célszerű ezeket valamilyen módon (pl. egy aroma-kerékben) dokumentálni. Természetesen referenciaminták hiányában a bíráló-csoport nehezen képezhető ezeknek a hibáknak a gyakorlati elsajátítására, így azokat is elő kell állítani.

Az alkoholos italok területével kapcsolatban 1957-ben megjelent az MSZ 9462:1957 Borok érzékszervi vizsgálata című szabvány is, majd két évvel később az MSZ 9600:1959 Likőr- és pálinkakészítmények érzékszervi vizsgálata. Ezek a szabványok azóta különböző módosításokon mentek keresztül, de alapjául szolgáltak a sok esetben még ma is használatos pontozásos érzékszervi vizsgálatoknak. A következő években sok termékszabvány látott napvilágot Magyarországon, főként német (NDK) mintára.

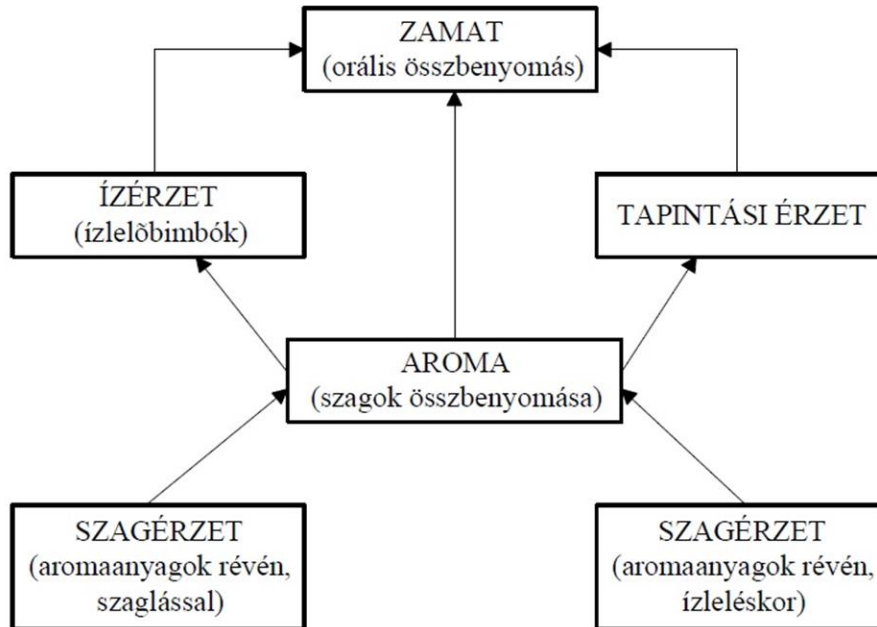
Általánosságban ezekről a szabványokról elmondható, hogy egy szakértő bizottság konkrét elvárásait fogalmazták meg az egyes termékekkel kapcsolatban. A szabvány megjelenését követően ezekhez kellett alkalmazkodni, betartásuk az összes kis és nagyobb vállalat számára kötelező volt. Fejlesztésekre, újításokra nemigen volt lehetőség, a szabványban leírt elvárásoknak kellett eleget tenni (Horváth, 2003).

Bizonyos esetekben ugyanakkor nehéz annak az eldöntése is, hogy mi számít egy termék esetében hibának. Az MSZ pontozásos eljárások másik nagy hiányossága az, amikor a maximálisan adható pontszámhoz azt a definíciót adja, hogy „a termék jellegének megfelelő”. A szabványok születésének (70-es, 80-as évek) idején ennek a megfogalmazásnak még volt létjogosultsága, hiszen a legtöbb élelmiszerből egy típus létezett, de a piaci körülmények megváltozásával nem lehet megmondani azt, hogy mi a termék jellegének megfelelő. Ráadásul, ami az egyik vállalkozás esetében egy adott tulajdonságnál ideális érték, az a másik esetében már túl erős vagy éppen túl enyhe intenzitást jelent.

További hibája az MSZ pontozásos eljárásoknak, hogy több esetben szerepel a tulajdonságok között az összbenyomás, ami valójában a bírálatot végző, kis számú (jellemzően 10 körüli) képzett, vagy szakértő bírálók egyéni ízlését tükrözi. Az a tény, hogy egy termék egy kis számú bizottságnak tetszett, még nem garantálja a piaci sikert.

A pálinka fogyasztása és kóstolása

Az ember a fizikai valóságot érzékszervei útján érzékeli, de az erről alkotott kép (érzet) a közvetítő rendszereken keresztül végül mindenkinek a saját, szubjektív tudatában alakul ki. Valamennyi érzékszervünk esetében így működik az „érzet” keletkezése, tehát szubjektíven ítéljük meg nem csak a színeket, de az ízeket, szagokat is. A megítélést befolyásolja a bírálóra ható összes tényező, melyeket az 1. ábra foglal össze.

1. ábra: Érzékszervi érzetek összefüggései. Forrás: Kókai–Sipos, 2013.

A legfontosabb, hogy semmiképpen se hűtve fogyasszuk ezt a nemes italt! Ekkor ugyanis az alkoholos jelleg kerül előtérbe a gyümölcsös zamatok rovására. A 16–18 °C-os szobahőmérséklet a legideálisabb a kóstoláshoz. A valódi pálinkáspohár, amiből célszerű fogyasztani, tulipán alakú. Ez segít összegyűjteni a kellemes illatanyagokat, hogy minél inkább élvezhessük azokat (Pavlicsek – Pető, 2020).

„Először a pálinka színét, tisztaságát kell szemrevételezni. A pálinkának mindig átlátszónak, víztisztnak kell lennie, vagy az érlelőhordó színét kell visszatükröznie. A tölgyfától sárga, óarany színt, az akácfától zöldessárga, a gesztenyefától vöröses barna színt kap a pálinka.

Következő mozzanat az illat «kóstolgatása». Mindig tükröznie kell a pálinkának az adott gyümölcs jellegét, friss illatát, kiegészítve az erjedési kerekítő, finomító illatokkal. Ha érlelt pálinkát kóstolunk, akkor a jelleg a túlrettet, édeskés gyümölcsöt tükrözi, kiegészítve a hordó fájának markáns, finom illatával, testes, telt érzetet keltve a kóstolóban. Végül a teljességhez tartozik az ízek feltérképezése is. Az illat után mindig várunk valamilyen ízvilágot, amely harmonizál az illattal. Ha összhangot találunk köztük, akkor emlékképeinknek, elvárásunknak megfelel, ízlik a pálinka. A jó megítéléshez hozzátartozik az az alapvető dolog is, hogy a kóstoló ismeri-e az adott gyümölcsöt, és megbízható-e az illető illat- és ízfelismerő memóriája” (Panyik, 2013).

Ha meg szeretnénk róla győződni, hogy valódi, gyümölcsből készült pálinkát fogyasztottunk, alkalmazzuk az úgynevezett szárazpróbát! Ha néhány perccel a pálinka elfogyasztása után az orrunkhoz emeljük a poharat, éreznünk kell a gyümölcsös jelleget, a jellemző illatokat.

Pálinkaversenyek: a 20 pontos bírálat

Versenyezni és nyerni – ez a vágy szinte mindenkiben ott van. Az élelmiszer termékek érzékszervi jellemzőit is szereti egy-egy iparág ilyen keretek között összevetni. Fontos a lelegején leszögezni, hogy az érzékszervi tulajdonságok alapján történő versenyztetés ugyanúgy magában hordozza a szubjektivitást és az ezzel járó hibákat, mint például a szépségversenyek, vagy a filmkritikák. A probléma nem abban van, hogy léteznek ilyen versenyek, hanem hogy sokaknak az érzékszervi minősítés csak a versenyt jelenti, ez pedig nem helytálló.

Versenyen a bíráló bizottság egy feladatot valószínűleg nagy hatékonysággal és objektíven meg tud tenni, ez pedig a hibás tételek előzetes kiszűrése. Itt nem beszélhetünk egyéni ízlésről, a jól felkészült és megfelelő gyakorlati tapasztalattal rendelkező szakértő fel fogja ismerni az egyes tételekben szereplő hibákat. A kritikus pont ezután következik. Ha a hibás tételt eltávolítottuk, akkor mi dönt a hibátlanok között? A válasz egyszerű: az egyéni ízlés, vagy „világnézet” alapján dönt a bíráló. Ez utóbbit azt értjük, hogy az adott személy milyen technológiával, milyen alapanyagból, milyen illat és íz jegyeket felvonultató termékeken szocializálódott. Ha valami ettől eltérőt tapasztal, akkor azt jellemzően elutasítja. A kis számú szakértő csoport ízlése azonban nehezen vetíthető ki a fogyasztói sokaságra. Továbbá tény, hogy egy versenygyőzelem nem jelent szükségszerűen piaci sikert.

A 20 pontos bírálat (2. ábra) a versenyek gyors és bevált rendszere. Négy fő eleme van, melyek:

- tisztaság (vagy technológiai korrektség): ide tartozik az alapanyag, a feldolgozás, a cefrőzés, erjesztés, valamint a lepárlás, illetve az esetleges érlelés megfelelősége.
- karakter (vagy a gyümölcs jellege): az adott gyümölcs sajátosságait kell tükröznie a pálinka illatának és ízének. Megállapításához elengedhetetlen a fajtaismeret.
- szájérintet (íz tisztasága): a gyümölcs jellege mellett meg kell jellemlenie a „test”-nek, a karakteres íznek, vagyis hibától mentes, fajtakarakterrel kell rendelkeznie. Az íz hosszúsága a gyümölcs jellegétől függ, vagyis a faeper rövid, míg egy birs, vagy szilva hosszan megmaradó ízhatással rendelkezik.
- harmónia, tartósság: az az érzékszervi összhatás, amikor az illat és a kóstoláskor megjelenő ízvilág egyensúlyban van. Vagyis intenzív illatú párlat lehet kevésbé harmonikus, ha ízben nincs mögötte test, és

fordítva, visszafogott illat mellett is érzékelhetünk hosszú, jelleges párlatot, de csak akkor van harmónia, ha az illat és az íz szervesen kiegészíti egymást, a bírálóban kellemes érzetet kelt.

V. Ongai Pálinkaverseny – 2014

Bírálat

Pálinka verseny szám:	VSZ244	
Fajtája:	meggy	
Évjáráta:	2013	
Alkohol fok:	46	
Bírálat:	Hibás termék, érmet nem érdemel	
	szöveges értékelés	pont
Tisztaság:	utópárlatos	4
Karakter:	felismerhető, nagyon magos, tompa, oxidált	3
Szájérzet:	magos, marcipános, csípős, tompa	3
Harmónia, tartósság:	fáradt, hosszú, tompa	3
	Összesen:	13

2. ábra: Pálinka bírálati lap. Forrás: saját.

A pálinkák, párlatok bírálata tehát összetett, vagyis megfelelő gyümölcsfajta ismeretet, kellő technológiai tájékozottságot, ismeretet (pl. párlatrész-elválasztási hibák) feltételez.

Objektív minőségvizsgálat – a műszeres analitika

Túl sok mintát nem érdemes kóstol(tat)ni, ugyanis az emberi érzékszervek sajátossága, hogy hamar elfáradnak. Megbízható eredmény érhető el, ha a bíráló legfeljebb hat párlatot tesztl.

A pálinkára vonatkozóan az alábbi kritériumok vannak érvényben, amelyek betartása csak a műszeres analitika segítségével igazolható:

- alkoholtartalom: legalább 37,5 tf %,
- illóanyag-tartalom: legalább 200 g/hl, abszolút alkoholra vonatkoztatva,
- metil-alkohol-tartalom: legfeljebb 1000 g/hl, abszolút alkoholra vonatkoztatva,
- szárazanyag-tartalom: max. 3g/100cm³

- hidrogén-cianid-tartalom: legfeljebb 10 g/hl, abszolút alkoholra vonatkoztatva (csak a csonthéjasok párlataiban),
- réztartalom: 10 mg /liter,
- vastartalom: max. 5mg/liter, eredeti italra vonatkoztatva,
- összes kéntartalom: legfeljebb 5mg/100cm³, abszolút alkoholra vonatkoztatva,
- egyéb fém-tartalom a 17/1999. (VI. 16.) EüM rendelet szerint,
- akrolein tartalom: nincs megengedve.
- bevezetésre váró etil-karbamát határérték: 1 mg/l

A pálinka védjegy

A pálinka védjegy-rendszer műszeres analitikai vizsgálattal alátámasztott érzékszervi bírálati rendszeren alapszik (I2). A vizsgálat során a pálinka olyan műszeres analitikai vizsgálatokon esik át, amelyek eredménye alapján megállapítható, hogy megfelel-e a jogszabályi elvárásoknak. Rávilágít arra, hogy az összetétel vonatkozásában, továbbá érzékszervi bírálati minőségében is elérte a megkívánt szintet. Amennyiben mindkét feltétel együttesen teljesül, akkor kiadható a védjegy. A védjegy matricával jelzett palackokban csak olyan pálinka lehet, amely pálinkaversenyeken ezüst, vagy aranyérmés minősítést kapna, mivel a minta érzékszervi vizsgálatát a 33/2010. (XI. 25.) VM rendelet – az országos pálinka- és törkölypálinka-versenyéről, valamint az érzékszervi bírálatok képzéséről – szerint kell elvégezni, és az a minta tekinthető érzékszervi vizsgálat szempontjából megfelelőnek, amely legalább 16 pontot ért el a maximális 20-ból. A védjegy garantálja, hogy a termék minősége és élelmiszerbiztonsági szintje megfelel a vonatkozó Európai Unió és nemzeti jogszabályoknak. Szavatolja az egyenletes minőséget, a tételre jellemző azonosítható és értelmezhető tulajdonságokkal. A védjegyhasználat adott termék esetében ötéves időtartamra szól. A WESSLING a forgalomban lévő védjegyes termékek legalább 20%-ból évente legalább egy alkalommal mintát vesz olyan mennyiségben, amely a szükséges vizsgálatok és ellenőrzések elvégzéséhez elegendő. A pálinka fajtájától és érlelésétől függően a 3. ábra szerinti vizsgálatokat végzik el.

A WESSLING a védjegy használatát megpályáztatja és internetes honlapján, kiadványaiban népszerűsíti. Így a pálinkaforgalmazó vállalkozások számára (termékgyártók, forgalmazást végző magánfőzők, bérfőzők, élelmiszerforgalmazó vállalkozók) teszik lehetővé a pálinkavédjegy igénylését. Jelenleg 13 kereskedelmi szeszfőzde több terméke rendelkezik védjeggyel.

Megjelenését tekintve a pálinkavédjegy címke egyedi sorszámmal rendelkező, adott formában és színben megjelenő, ragasztható védjegycímke. Ellipszis alakú, hosszabb átmérője 30, rövidebb 21 mm. A matrica alapja aranszínű, fényes felületű. A feliratok és a pohár sziluett matt felületű, közepén Magyaror-

szág térkép Balatonnal ábra látható, amely hologramos jellegű felületi megjelenésű (4. ábra).

Pálinka típusonkénti analitikai vizsgálati csomag		Minta mennyisége
1.	<i>nem érelt, csonthéjas gyümölcsből származó:</i> alkoholtartalom, metanol tartalom, hidrogéncianid-tartalom, réztartalom, összes illóanyag-tartalom (benne etil-karbamát tartalom) összetevők szerinti részletezésben	0,5 liter
2.	<i>nem érelt, nem csonthéjas gyümölcsből származó:</i> alkoholtartalom, metanol tartalom, réztartalom, összes illóanyag-tartalom (benne etil-karbamát tartalom) összetevők szerinti részletezésben	0,5 liter
3.	<i>érelt, csonthéjas gyümölcsből származó:</i> alkoholtartalom, metanol tartalom, szárazanyag-tartalom, hidrogéncianid-tartalom, réztartalom, összes illóanyag-tartalom (benne etil-karbamát tartalom) összetevők szerinti részletezésben	0,5 liter
4.	<i>érelt, nem csonthéjas gyümölcsből származó:</i> alkoholtartalom, metanol tartalom, szárazanyag-tartalom, réztartalom, összes illóanyag-tartalom (benne etil-karbamát tartalom) összetevők szerinti részletezésben	0,5 liter

3.ábra: A WESSLING által végzett pálinka vizsgálatok. Forrás: I4.

4. ábra: a pálinkavédjegy. Forrás: I3

Következtetések, javaslatok

A magyar érzékszervi szabványok legnagyobb hátránya ugyanaz, mint a magyar nyelv: jellemzően csak hazánkban értik és ismerik ezeket. Még egy hungarikumnak számító termék esetében is célszerű nemzetközileg ismert és alkalmazott módszertant használni, mivel így az érzékszervi minőség a ma már erősen

nemzetközi környezetbe ágyazott élelmiszerkereskedelemben is jól kommunikálható.

Az érzékszervi területtel foglalkozó szakemberek számára nagy változást jelentett az 1989-et követő időszakban a nyugat-európai és amerikai gyakorlat megismerése, ami igazolta, hogy a pontozásos módszerek alkalmazása szinte minden esetben megköveteli a felhasználótól, hogy a saját termékére és az adott vizsgálat céljaira adaptálja azt. Ez volt talán a legnagyobb kihívás a pontozás módszerén felnőtt élelmiszerminősítéssel foglalkozó nemzedéknek. A pontozásos Magyar Szabványok szinte mindent a felhasználó kezébe adtak: tulajdonságlistát, hibákat, hibajelleget, azok intenzitásait, az adható és a levonható pontszámokat.

Mivel egy teljes emberöltőnyi ideig az érzékszervi minősítés egyet jelentett a pontozásos módszerek alkalmazásával, így Magyarországon megerősödött az a felfogás, hogy ha érzékszervi vizsgálatot végzünk, az szinte kizárólag csak a pontozás lehet. Egy olyan korban, ahol a piaci verseny és a vevők igényei a mértékadók, nehezen tekinthetők korszerűnek azok a pontozásos érzékszervi módszerek, amelyeket e tényezők hiányában fejlesztettek évtizedekkel ezelőtt. Ezzel együtt megdőlt az a tévhit is, hogy az érzékszervi vizsgálat gyors és olcsó módszer. Amennyiben módszert kell fejleszteni, validálni, referencia anyagokat kell keresni, bírálókat kell specifikusan képezni, majd az adatokat statisztikai eszközökkel értékelni, ez az érzékszervi bírálatot (számos más élelmiszeranalitikai módszerhez hasonlóan) idő- és erőforrás igényessé teszi.

Az érzékszervi minőséget egyetlen pontszámra sűríteni hatalmas adatvesztést jelent. Ráadásul az egyes részpontszámok összeadódnak, s így egy gyengébben teljesítő tulajdonság veszteségét egy jobban teljesítő tulajdonság kiegyenlítheti. Ezért a korszerű minőségellenőrzési rendszerek, ha alkalmaznak is pontszámokat, akkor azt tulajdonságonként teszik.

5. ábra: Példa kétirányú skálára. Forrás: Kókai–Sipos, 2013.

Igen jellemző a kétirányú skálák (5. ábra) alkalmazása, melyen közepen a célérték jelenti a 0 pontot, s akár túl intenzív, akár túl enyhe lesz a tulajdonság

intenzitása az látszani fog az eredményekből. Ennek alapján a minőségirányítáért felelős vezető pontosan látni fogja, hogy melyik tulajdonság milyen irányban tért el a célértéktől.

A pálinkák minőségének fogyasztó általi megítélésében leggyakrabban a korábban kialakult emlékképek játszanak szerepet. Későbbi fogyasztás alkalmával a berögződött benyomásaikhoz fogják viszonyítani a megkóstolt italt. Ez magában hordozza annak a veszélyét, hogy ha hibás termékeken szocializálódott a fogyasztó, akkor a későbbiekben is azokat fogja keresni, preferálni.

Célszerű lenne a külföldi mintákhoz hasonlóan a pálinka-aromakerék kidolgozása. Elkészítettem egy, a pálinkahibákat tartalmazó változatát, melyet a 6. ábra szemléltet.

6. ábra: A pálinkahibák aromakereke. Forrás: saját szerkesztés

Az aromakerékben szereplő pálinkahibák eddig sem voltak ismeretlenek, azonban jellemzően táblázatos formában vagy egyszerű felsorolással közölték őket. Én újfajta megközelítést alkalmaztam, a hibák technológiai eredetéből adódóan, ami alapján négy fő csoportba soroltam azokat: a pálinkafőzés során előpárlattal elválasztható, utópárlattal elválasztható, nem elválasztható és egyéb kategóriákba soroltam azokat. A hiba mellett annak íz-, illetve illatérzete is szerepel.

Véleményem szerint a legsúlyosabb hiba az akrolein-tartalom, amelyet a földdel szennyezett és mosatlanul becefrézett gyümölcs okoz. Lepárlás során a nyálkahártyát ingerli, így könnygázhoz hasonló hatást vált ki. Mivel az így keletkezett párlat semmilyen módon nem javítható, azt meg kell semmisíteni. Szintén súlyos kockázatot rejt a metil-alkohol, mely magas koncentrációban vakságot okozhat, súlyosabb esetben pedig halálhoz vezet.

Azok a hibák veszélyeztetik leginkább a késztermék minőségét, melyeket a lepárlás során az elő-, illetve utópárlattal nem lehet elkülöníteni. Ezek közül némiképp kivételt képez a benzaldehid, mely a csonthéjas gyümölcsök párlatának kismértékben kívánatos kelléke.

Az egyéb kategóriába azokat a pálinkahibákat soroltam, melyek a lepárló berendezés nem megfelelő karbantartásának következményeképp kerülnek a párlatba, ezáltal fémes ízt okoznak. Ízében édeskés, lemattító a réz, míg a vas típusos rozsdás illatú és ízű.

Amennyiben olyan pálinkát kóstolunk, amelyiknek illata körömlakklemosóra, vagy ragasztóra emlékeztet, biztosak lehetünk benne, hogy túl kevés előpárlatot vettek el a lepárlás során. Ha pedig olyannal találkozunk, amelyiknek savanykás, fűtészíű, nehéz lekváros jellege van, akkor az utópárlati szakaszból került a pálinkába.

Szerencsére a pálinkahibák javíthatók (illetve pontosabban fogalmazva a hibajelleget csökkenthető), azonban ez többnyire idő-, illetve költségigényes eljárás, ezért sokkal inkább azok megelőzésére kell törekedni, mely a helyes cefrézési és lepárlási technológia mellett teljeskörűen biztosítható.

A pálinka minőségének, élvezeti értékeinek elismerése mellett szükség van a hibák felismerésére, illetve azok elkerülésére, hiszen csak a kiváló minőségű termék lehet ismert és elismert mind a hazai mind a külföldi piacon.

Összefoglalás

Az utóbbi évtizedben egyre inkább előtérbe kerül az élelmiszer-minőség kérdésköre. Ha érzékszervi vizsgálatról beszélünk, ezen legtöbbször a pontozásos módszert értik, holott ezen kívül számos bírálati módszer ismert. Bemutatom a pálinka kóstolás feltételeit és a bírálati szempontokat. A jövedéki adótörvény 2010-es módosítása bevezette az addig ismeretlen párlat fogalmát. Tisztázom a pálinka és a párlat elnevezés közötti különbséget. Honnan tudhatja a laikus fogyasztó,

hogy jó minőségű terméket vásárol? 2012 őszén vezették be a pálinkavédjegyet, ami támpontot jelenthet ebben. A pálinkára vonatkozóan szigorú minőségi követelmények vannak érvényben, melyek ellenőrzésében a műszeres analitika nyújt segítséget. Végül az általam elkészített pálinkahiba-aromakereket mutatom be.

Források

- Horváth E. (2006): *A szabványosítás változásai az érzékszervi minősítés területén*, diplomamunka, Budapesti Corvinus Egyetem, Érzékszervi Laboratórium
- Kókai, Z. – Henze, E. – Heszberger, J. – Kápolna, B. – Szabó, R. (2003): *IT support for exploring sensory quality of sustainably grown apple varieties*, Proceedings of 4th EFITA Conference, Debrecen, 2003. július, 5–9. 632–640. p.
- Kókai Z. – Sipos L. (2013): *Érzékszervi minősítés*, Budapesti Corvinus Egyetem, 101 p.
- Panyik G. (2013): *Pálinkafőzés – Ágyas pálinka és likőr készítése*. Cser Kiadó, Bp., 113 p.
- Pavlicsek Cs. – Pető K. (2020): *Szakszerű pálinkakínálás*. Nemzeti Agrárgazdasági Kamara, Bp., 65 p.

I1: https://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A1linka#.E2.80.9EP.C3.A1linka_.C3.A9s_p.C3.A1rlat.E2.80.9D

I2: <https://hu.wessling-group.com/hu/szolgaltatasok/elemiszer-es-takarmany/elemiszer-vizsgalat/kemiai-es-fizikai-vizsgalatok#p%C3%A1linkavizsg%C3%A1latok>

I3: <https://www.palinkavedjegy.hu/index.php?id=1>

I4: http://www.palinkavedjegy.hu/documents/szabalyzat_palinkavedjegy_2012_04_10.pdf

Mi legyen egy irodalomtörténetben? Az új magyar nyelvű angol irodalomtörténet kapcsán

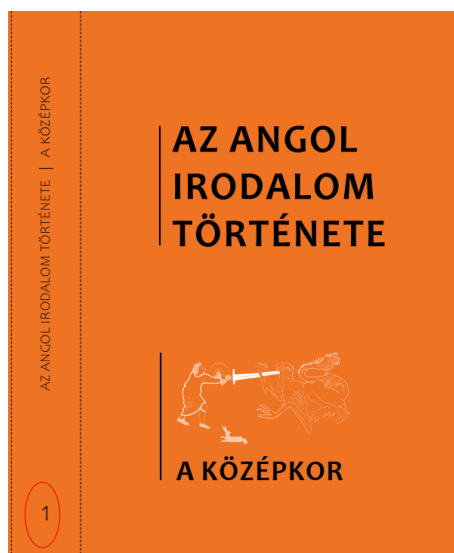
Bényei Tamás

irodalomtörténész, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

Míg az utóbbi évtizedekben új magyar nyelvű francia és amerikai irodalomtörténet is született, a legnépesebb, és komoly szakmai eredményeket felmutató modern filológiai szakma, az anglisztika immár ötven éve adós azzal, hogy összegző módon is a magyar olvasók elé tárja az angol irodalomról az elmúlt fél évszázadban összegyűlt új ismereteket. Szenczi Miklós, Szobotka Tibor és Katona Anna 1972-es könyve (*Az angol irodalom története*) a maga korában és kontextusában jól használható volt, azóta azonban nemcsak a tárgyról szerzett ismeretek gyarapodtak ugrásszerűen, de az irodalomtörténet-írás gyakorlata is megváltozott – mind abban a tekintetben, hogy ki vagy mi szerepel egy irodalomtörténetben, mind abban, hogy miképpen szerveződik, szerveződhet egy irodalomtörténeti elbeszélés. Az angolszász irodalomtudományban a nyolcvanas években kezdődött kulturális fordulat – amelyről olvasható majd fejezet az új irodalomtörténet hetedik kötetében is – az irodalomtörténet-írás forradalmát is elhozta: a könyvek és szövegek anyagiságának kutatása, az irodalom intézményeinek vizsgálata, a genderérzékeny vagy a posztkoloniális olvasás nem egyszerűen a kánonokat írta át, de a kánonképzés és ekként az irodalomtörténeti elbeszélés alapfeltevéseit is új megvilágításba helyezte. Az persze más kérdés – de szerencsére erről nem itt kell beszélni –, hogy Magyarországon miképpen alakult ezeknek az új szempontoknak a fogadtatása; az új angol irodalomtörténet szerkesztőinek egyik célja mindenesetre az volt, hogy bemutassák, hogyan gyarapították és módosították a közelmúlt új kutatási irányjai az angol irodalom történetéről felhalmozódott ismereteinket.

1.

A szemléletbeli változások tanulságait úgy is megközelíthetjük, hogy sorra vesszük az „angol irodalom története” kifejezés alkotórészeit, hiszen ezek közül egyik sem ugyanazt jelenti ma, mint ötven évvel ezelőtt. Az irodalomtörténet-írás sokkal érzékenyebb lett például arra, hogy a modern értelemben vett „irodalom” fogalma és ismérvei hogyan jelentek meg a modernitást megelőző és a kora újkori időszakban, felismerve, hogy mai irodalomfogalmunk visszavetítése könnyen a tárgyalt jelenségek eltorzításához vezet.

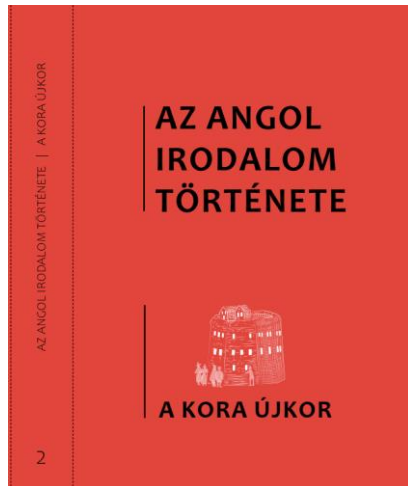

Az új angol irodalomtörténetben a szerkesztők szándéka szerint nemcsak az irodalom, de az irodalomfogalom változásainak története is kirajzolódik, amennyiben az egyes korszakokat bemutató kötetek az adott kor irodalomszemléletét, és a ma szépirodalminak tekintett szövegekkel kapcsolatos felfogását is figyelembe vették, és részletesen tárgyalják is, például Karáth Tamás fejezetei a középkor irodalmát bemutató kötetben, Kiséry András „Mi az irodalom az angol reneszánszban?” című fejezete a második kötetben, valamint Komáromy Zsolt „Az irodalomszemlélet változásainak kontextusai” című fejezete a harmadik kötetben. Szó esik

például arról, hogy a szóbeliségen alapuló, vagy a kéziratok irodalmi kultúra hogyan gondolta el a „szerző” és „olvasó” fogalmát, valamint arról, hogy a középkor és a kora újkor kultúrájában – ahogyan ez számos fejezetből kiderül – a vallási és tudományos szövegeket az irodalmi szövegektől elválasztó határvonal a mainál jóval elmosódottabb volt. Az új irodalomtörténet kötetében mindvégig hangsúlyos az irodalom intézményes környezetének az irodalom termelésére és befogadására, az egyes műfajok alakulására, a velük kapcsolatos vélekedésekre gyakorolt hatása, akárcsak a mediális változások szerepe, például a lírai műfajok alakváltozásában. Ez utóbbinak kiváló példája az, amiről Kiséry András ír a harmadik kötet „Líra a 17. században” című fejezetében. Amikor Shakespeare szonettjei 1640-ben új kiadásban jelentek meg, egy olyan, *Poems* (‘Költemények’) címet viselő kötetbe rendezve adták ki őket, „amely eredeti sorrendjüket felbontja, összefüggőnek vélt szonetteket közös cím alatt többversszakos költeményként közöl, és a szonetteket Shakespeare más lírai darabjaival elegyíti: azaz a szonetteikluból századközepi szerzői lírai gyűjteményt formáz. Shakespeare költeményeinek a 18. század végéig ez maradt (csekély népszerűségnek örvendő, hiszen az új csomagolás hordozta ígéretnek valójában eleget nem tevő) megjelenési formája”. Mindez azonban nem egyszerűen Shakespeare fogadtatástörténetének egy érdekes epizódja, hanem líratörténeti következményekkel is járt: „A modern líra – folytatja Kiséry – így bizonyos értelemben a 17. században kezdődik, egy nem is annyira tartalmi, formai, vagy akár kvalitásbeli, mint inkább mediális változással.”

Az új irodalomtörténet elsősorban az irodalom (s ezen belül a műnemek, műfajok) változásának *diszkurzív* történetével szolgál: azt igyekszik leírni és értel-

mezni, ahogyan az egyes beszédmódok és gondolkodástörténeti hagyományok

összekapcsolódnak, érintkeznek más beszédmódokkal és hagyományokkal, intézményekkel és gyakorlatokkal, s hogy ezek az érintkezések miképpen hatnak az irodalmi szövegek formai és nyelvi sajátosságaira. Ékes példája ennek a stratégiának az új irodalomtörténet genderérzékenysége, amely nemcsak – vagy nem elsősorban – a „női fejezetek” jelenlétében és a magyar olvasó számára eddig jobbára ismeretlen női szerzők bemutatásában nyilvánul meg (bár például Pálinkás Katalin és Séllei Nóra fejezetei ezt a feladatot is igyekeznek elvégezni), hanem főképpen annak érzékeltetésében, hogy a társadalmi

nemek kulturális kódjai hogyan kapcsolódnak például a műfajok diszkurzusához, a szövegek létrehozásával és befogadásával, a nemzeti identitással kapcsolatos metaforákhoz vagy a szerzőség kérdéséhez, s hogy ezek hogyan alakítják egymást kölcsönösen, például a vallási kontempláció és misztika középkori irodalmában (Karáth Tamás fejezete az első kötetben), az olasz operával kapcsolatos 18. századi angol vitákban (Csikós Dóra fejezete a negyedik kötetben), a szonett 17. század végi újraéledésében (Pálinkás Katalin fejezete a harmadik kötetben), a gótikus regény megítélésében (Takács Réka fejezete a negyedik kötetben), a regény elnöiesedésével kapcsolatos szorongásokban (Bényei Tamás fejezete az ötödik kötetben) vagy a modernizmus nemi kódoltságában (Bényei Tamás és Séllei Nóra fejezete az ötödik kötetben). De arról is esik szó (az ötödik kötetben), hogy a férfiasság kódjainak működése és változása is megkerülhetetlen módon hatott például a 19. század végének birodalmi prózájára, vagy az első világháború irodalmára. A genderszempontra napirenden tartása ekként nem valamiféle udvariassági formula vagy a politikai korrektségnek tett engedmény: annak feltárása, hogy a társadalmi nemek kulturális és nyelvi kódjai – a maszkulinitási is – hogyan fonódnak össze más beszédmódokkal, új irodalomtörténeti tudást eredményezve.

Az új irodalomtörténet szerkesztői egy másik, az irodalom fogalmával kapcsolatos belátás minél következetesebb érvényesítésére is kísérletet tettek. A népszerű irodalom és a magas irodalom közötti választóvonal Angliában sokkal kevésbé éles, mint a legtöbb kontinentális kultúrában, és mi ezen a területen is igyekeztünk megjeleníteni az angolszász irodalomtörténet-írás szemléletváltását. Ezért nemcsak a kora újkor népi kultúrájáról olvasható fejezet (Pikli Natália a második kötetben), de a nálunk a magas kultúra ikonikus alakjaként tisztelt Shakespeare

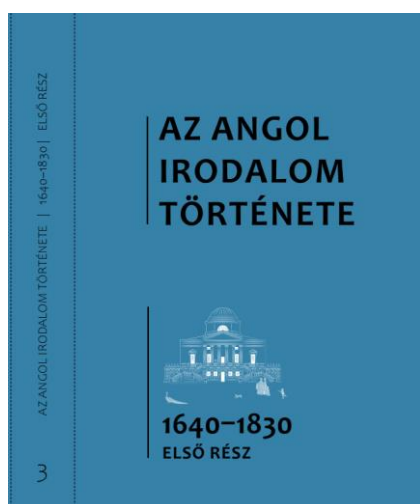
kulturális pozíciójáról, forrásairól és hatásáról is a korábnál jóval összetettebb kép rajzolódik ki a második kötet számos fejezetéből. A mai értelemben vett, manapság sokszor „műfajinak” nevezett népszerű irodalomról is sok szó esik, már csak azért is, mert e műfajok többsége a 19. század végének Angliájában született. Olvasható fejezet többek közt Lewis Carroll Alice-könyveiről (Kérchy Anna, ötödik kötet), a viktoriánus meseírókról és a gyermekirodalom kezdeteiről (Bényei Tamás, ötödik kötet) éppúgy, mint a bűnügyi irodalomról (Bényei Tamás, ötödik és hatodik kötet), az utazási irodalomról (Balajthy Ágnes, hatodik kötet), a science fictionról (Pintér Károly, ötödik és hetedik kötet), a fantasyról (Benczik Vera), a Harry Potter-sorozatról (Limpár Ildikó) vagy a brit képregény történetéről (Szép Eszter) – ez utóbbiak mind a hetedik kötetben.

2.

Visszatérve az „angol irodalom története” kifejezés alkotóelemeire: köztudott, hogy a történettudomány posztmodern fordulata óta nem ugyanazt jelenti valaminek a „történetét” elmesélni, mint azelőtt. Nemcsak a korszakfogalmak változtak és változnak – ebből a szempontból a legtanulságosabb adalék talán az a tény, hogy a második kötet szerkesztői és szerzői között komoly szakmai vita bontakozott ki arról, hogy a „kora modern” vagy a „kora újkor” megnevezést használják-e (a hagyományos korstílusfogalmak, mint például a reneszánsz vagy a manierizmus, már korábban kihullottak a rostán) –, hanem a korszakfogalmak megértési és használati módja is. Ahogy Komáromy Zsolt is leírja a harmadik kötetet nyitó, „Történelmi és irodalomtörténeti korszakok, 1640–1830” című esszéfejezetében, az újabb irodalomtörténeti gondolkodásban a korszakok nem rögzült jelentésű fogalmak, amelyek stabil állványzatként szolgálnak a történet

részleteinek elrendezéséhez, hanem az irodalomtörténeti elbeszélés alakzatai, amelyek létre is hozzák az irodalomtörténet tárgyaiként szolgáló fogalmakat, jelenségeket és tényeket.

Ezért – folytatja Komáromy – a harmadik és negyedik kötet szerkesztőinek egyik célja épp az volt, „hogy némiképp kimozdítsák az olvasót a korszakok szerinti tájékozódás szokásából”, s „hogy elkerüljék a korszakfogalmak által óhatatlanul sugallt előfeltevéseket”. Ez utóbbi megjegyzés különösen fontos, hiszen a rögzített korszakfogalmak uralma nagyban meghatározza, hogy egyáltalán milyen korszakok, milyen irodalomtörténeti „tárgyak” válnak

láthatóvá és tárgyalhatóvá egy irodalomtörténetben. A legjobb példa erre talán az irodalmi modernizmus, amely az ötvenes-hatvanas évekre a huszadik század első felének szinte kizárólagos módon kanonizált irányzatává vált, s ekként sokáig szinte minden mást láthatatlanná, de legalábbis nehezen értelmezhetővé tett az irodalmi emlékezet számára a korszak irodalmából: nemcsak egyes szerzőket, műfajokat és írásmódokat, de egész időszakokat is, mint például a századvég, a századelő, a harmincas évek és a két világháború irodalmát.

A szerkesztők egyik kiindulópontja az a belátás volt, hogy az (angol) irodalom történetét immár nem lehet egyetlen, célelvű elbeszélés keretében releváns módon elmondani, akármi legyen is ennek a történetnek a főszereplője. Az ilyen, hagyományosnak nevezhető lineáris irodalomtörténeti elbeszéléseknek, amelyeknek természetesen az angol irodalomtörténet-írásban is gazdag hagyománya van, az egyik típusa az, amelyet mások mellett Arthur Symons 1909-es, *The Romantic Movement in English Poetry* ('A romantikus mozgalom az angol költészetben') című könyve képvisel. A bevezetőben Symons hevesen kritizálta azokat az irodalomtörténészeket, akik az „irodalom” helyett a „történelemre” helyezik a hangsúlyt, mert úgy gondolta, az irodalomtörténet-írás feladata a költészet „külső” körülményektől független lényegének azonosítása és hirdetése, ez a lényeg ugyanis koroktól függetlenül mindig ugyanaz (9–14). Symons az időtlen „költészet” történetét akarta megírni, ami eleve paradox vállalkozásnak tűnik, hiszen kérdés, hogyan válhat egyáltalán történetté valami, ami lehántja a „nagy” irodalom létrejöttének történelmi körülményeit, és ami „történetének” tárgyát időtlenként gondolja el. Az egyetlen érvényes elbeszélés alapfeltevéséből kiinduló irodalomtörténet másik lehetőségét sok más vállalkozás mellett Edmund Gosse 1893-as műve, az *A Short History of Modern English Literature* ('A modern angol irodalom rövid története') képviseli, amelynek célja, hogy „megmutassa az angol irodalom mozgását (*movement*)”, s hogy „közvetítse az olvasó számára az angol irodalom evolúciójának érzését a szó elsődleges jelentésében: a fonál kibomlását, az irodalmi kifejezőmód szálainak lassú és szabályos legombolyodását” (v). Az egyébként a szerzői életrajzzal és a szociológiával szemben a formák és a technikák alakulását előnyben részesítő Gosse metaforái önmagukért beszélnek: a szálak felfejthetők, és mind belesimulnak – vagy belefésülhetők – az „angol irodalom” lassú, szabályos, áttekinthető mozgásába. Mindkét modell – Hans Ulrich Gumbrecht kifejezését kölcsönvéve – az egyetlen monolitikus történet igézetében él, és mindkettőt az a szándék vezérli, hogy a végtelen sokféleséget néhány „nagy mű” és „nagy író” által meghatározott irányra és történetre szűkítse, ezekből párolva le olyan szabályokat, amelyek alapján minden más megítéltetik. Az angol kritikus, John Gross ezt a szemléletmódot 1969-ben – utalva a huszadik század legbefolyásosabb angol kritikusára, az irodalomtörténet hatodik kötetében is tárgyalt F. R. Leavisre, és az általa létreho-

zott, normatívnak szánt költészeti és regénykánonra – „a Nagy Hagyomány üledékes túlélésének” nevezte (*residual Great Traditionalism*, 304).

Az új angol irodalomtörténet nem ezt a szemléletmódot képviseli. A nyitókötet egyértelművé teszi, hogy már a középkorban is több, egymással érintkező, irodalminak nevezhető kultúra és hagyomány létezett a Brit-szigeteken, amelyeknek történetét nemigen lehet elmondani egyetlen szálla felfűzve, a huszadik századra pedig valóban megszámlálhatatlanul sok kisebb, egymással párhuzamosan haladó, egymást metsző és egymással kölcsönhatásban álló történetről beszélhetünk. Az angol irodalom történetének természetesen nem lehet feladata, hogy az elejétől a végéig elmondja mindegyik lehetséges történetet (az így is nagy terjedelem valóban monumentálisra duzzadna), arra viszont törekedtünk, hogy minél több és minél többféle történetből villantsunk fel fontos szakaszokat és pillanatokot, és hogy e történetek érintkezéseinek és összefonódásainak következményei is nyomon követhetők legyenek. Olyan történetekről van szó, amelyek az ötven évvel ezelőtti magyar nyelvű angol irodalomtörténet születésekor még nem is feltétlenül rajzolódtak ki a kulturális emlékezetben, s amelyeket ekként a magyar olvasók számára nem átírni vagy újraírni, hanem megírni kellett. Ilyen történet a nőirodalom és az angol diaszpóra-irodalom története mellett például az orientalista irodalom története, a brit birodalom és az irodalom viszonyának vagy az angol kulturális térben fontos szerepet játszó regionális irodalomnak a története.

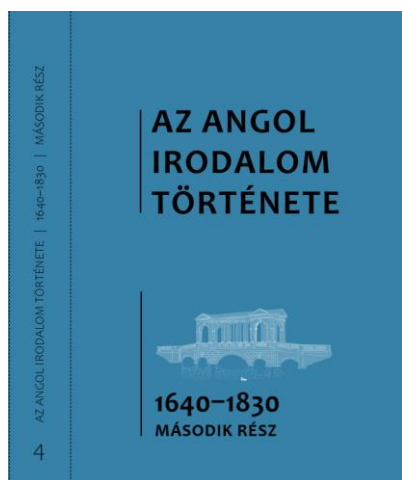
Minél többféle releváns kontextust igyekeztünk tehát felvázolni az irodalmi művekkel való találkozás számára. Az új irodalomtörténet épp ezért „műfajilag” sem egységes abban az értelemben, hogy az irodalomtörténet-írás „szövegműfajai” közül majdnem mindegyik megjelenik itt, az egyes korszakok vagy akár évtizedek irodalmának metszetszerű bemutatásától és a „háttérfejezetektől” a műfajtörténeti vizsgálódásokon és az egyes, az irodalom kulturális szerepének szempontjából kulcsfontosságú témák végigkövetésén át a szövegközeli elemzésig. Amikor Franco Moretti „távoli olvasásnak” (*distant reading*) nevezte az irodalomtörténet-írás általa gyakorolt módszerét, a magyarra általában „szoros olvasás”-ként fordított *close reading*, vagyis „közeli olvasás” fogalmára rímelve alkotta meg a kifejezést, célja azonban nem a szövegközeli olvasás leváltása volt, hanem az irodalomtörténet-írás másfajta stratégiájának kidolgozása. Míg korábban jellemzően néhány kanonikus mű képviselt egy-egy korszakot, irányzatot vagy stílust, Moretti sok szöveg extenzív vizsgálatára, nagyobb folyamatok és összefüggések feltérképezésére összpontosít [*Graphs* 7]). Az új irodalomtörténet hét kötetében mind a közeli, mind a távoli olvasásra bőven találunk példát; az irodalomtörténet-írás – s így a mi munkánk is – talán épp a kettő közötti arány és dinamika keresése. Egyetlen, méghozzá épp a leghagyományosabbnak mondható irodalomtörténeti „műfaj” hiánya vagy legalábbis viszonylagos hiánya szűrhat szemet az olvasónak: a hét kötetben alig-alig találhatók a szerzői élet-

műveket a teljesség igényével bemutató portréfejezetek. Természetesen itt is van kivétel (például Chaucer), de alapvetően arra törekedtünk, hogy az irodalmi folyamatok bemutatásáé legyen a főszerep. Nem azért, mert a szerző vagy szerzői életmű nem releváns tárgya az irodalomtörténetnek, hanem azért, mert a szerzőközpontúság háttérbe szorítja az irodalom diszkurzív folyamatainak, alakulásának a történeteit. A harmadik kötetben például a környezetükből kiemelkedő géniuszok helyett „szerzői körök” köré szerveződnek a fejezetek, amelyek – ahogy a „Szerzői körök” című nagyobb egységhez írott szerkesztői bevezető fogalmaz – „nem hagyományos értelemben vett szerzőportrékat kínálnak. Az efféle portrék ugyanis feltételezik a kiterjedt és összetett életművek viszonylag rövid bemutatását, amely könnyen a legjelentősebbnek gondolt művek és az életmű korszakainak elősorolásává válhat, s ez óhatatlanul egy öröklött kánon merevségét erősíti tovább. A kánon fellazítása persze nem cél önmagában (és önmagáért), s az alábbi fejezetek közül több ad is áttekintést egy-egy írói pályáról, ám ezt anélkül igyekszik tenni, hogy megerősítené azt a szemléletet, amely az irodalomtörténet egy időszakát elszigetelt géniuszok egyéni teljesítményein keresztül próbálja bemutatni.”

Vannak persze olyan szerzők, akik önálló fejezetet kapnak (Chaucer mellett például Milton, Dickens, Yeats, Joyce és Conrad), ám ezek többnyire az életmű egy-egy, a kontextust szolgáltató történet szempontjából releváns szeletét teszik vizsgálat tárgyává, és nem halmozzák az életrajzi adalékokat, amelyek az internet korában egyébként is könnyen hozzáférhetők. A szerzőportrék háttérbe szorulása ugyanakkor nem volt kötelező szerkesztői előírás: előfordulnak olyan esetek is, amikor épp egy-egy életmű rövid bemutatása tűnt a legkézenfekvőbb stratégiának a korábban említett irányelvek megvalósítására.

Ügyeltünk emellett arra is, hogy a „híres” – nálunk is kanonikusnak számító – írókkal mindenképpen találkozhasson az olvasó, de úgy, hogy közben reflektáljunk a Nancy K. Miller szónoki kérdése által felvetett problémákra is: „Vajon milyen mértékben olvassuk, tanítjuk és elemezzük továbbra is a már olvasottat azért, mert már írtak róla? (Subject 99). Ennek a reflexiónak a jegyében a híres szerzőkkel és művekkel való találkozás általában többféle elbeszélte történet részeként történik. A legjobb példa természetesen Shakespeare, aki a második kötet tucatnyi fejezetében játszik főszerepet, de Milton például három kötetben is szerepel, és számos huszadik századi író (Lawrence, Conrad, Huxley, Jean Rhys, Graham Greene, Elizabeth Taylor, Burgess, Golding vagy Ishiguro) is többféle kontextusban jelenik meg. Nem egyszer ugyanaz a mű válik többféle történet részévé (például Thomas More *Utópiája*, Pope *Szamáriásza* [*Dunciad*], Byron *Don Juanja*, Evelyn Waugh *Utolsó látogatása* [*Brideshead Revisited*], Anthony Burgess *Földi hatalmakja* [*Earthly Powers*] vagy A. S. Byatt *Mindenem* [*Possession*] című regénye). Egyes szerzőknek nemcsak az életműve, de a fogadtatása is fontos részét képezi az irodalomtörténeti elbeszélésnek: vállalko-

zásunk a hagyománytörténést, az irodalmi emlékezet alakulását az irodalom történetének megkerülhetetlen szálaként kezeli. Péti Miklós fejezete a második kötetben például azt mutatja be, hogy miképpen konstruálta meg a kora újkor Chaucert az angol irodalom alapító atyjaként, a hatodik kötetben pedig arról esik szó (Bényei Tamás fejezetében), hogy Jane Austen huszadik századi kanonizálásának módja milyen sok szállal kapcsolódik az angol regény nemzeti és nemi kódoltságának alakulásához. Az ötödik kötetnek a viktoriánus időszakról szóló fejezetei és Kirchknopf Andreának a hetedik fejezetben olvasható, a neoviktoriánus regényről szóló fejezete közötti párbeszéd azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a viktoriánus időszakról szerzett tudás feldolgozása elválaszthatatlan attól, ahogyan a kor megjelenik az élő, kortárs irodalomban.

ánus regényről szóló fejezete közötti párbeszéd azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a viktoriánus időszakról szerzett tudás feldolgozása elválaszthatatlan attól, ahogyan a kor megjelenik az élő, kortárs irodalomban.

A fenti megfontolások automatikusan vezetnek el a kérdéshez: voltaképpen miről szól(jon) egy irodalomtörténet? Mi az, aminek mindenképpen benne kell lennie?

Irodalomtörténetünk olyan időszakoknak, műfajoknak és szerzőknek is kitüntetett figyelmet szentel, amelyek és akik csak kevésé vannak jelen az angol irodalomról kialakult hazai képben. Ilyen időszak vagy terület például 17. század gazdag költészete, a 17.

századi dráma, vagy a századforduló és a két világháború irodalma; ilyen műfaj a pamflet, a hosszúvers (Komáromy Zsoltnak a harmadik, D. Rác Istvánnak a hetedik kötetbe írt fejezetei), az uradalomvers (Péti Miklós, második kötet) vagy az otthonregény (Hartvig Gabriella, negyedik kötet; Bényei Tamás, hatodik kötet), és ilyen szerző sok más mellett a harmadik és negyedik kötet több fejezetében is szereplő Charlotte Smith, vagy a hatodik kötetben Reichmann Angelika által tárgyalt David Jones. A kánon kiterjesztése ugyanakkor nem jelenti egyúttal a hagyományos kánon lecserélését: az újralfedezett írók nem kiszorították a kánon tagjait a kollektív emlékezetből, hanem odaléptek melléjük. Az irodalomtörténet ekként egyre nagyobb, szinte beláthatatlan kánonnal dolgozik, miközben a kulturális (irodalmi) emlékezet befogadóképessége igencsak korlátozott. Alighanem összefügg ezzel az ellentmondásos helyzettel az újabb angolszász irodalomtörténet-írás egyik érdekes és tanulságos fejleménye: a közelmúlt irodalomtörténeti vállalkozásaiban észrevehetően háttérbe szorult mind a teljességre való törekvés, mind az anyag hierarchikus értékrendbe történő szervezésének és az értéktulajdonításnak az igénye. Egy irodalomtörténetben gyakorlatilag bármiről lehet írni, ha az egy bizonyos kontextus vagy elbeszélhető történet szempontjából megvilágító erejű, vagyis reprezentatív. Amikor Leslie Stephen, a 19. század

végi irodalmi élet egyik legbefolyásosabb szereplője – és nem melleleg Virginia Woolf édesapja – a *Literature* című folyóiratban feltette szónoki kérdését – „Vajon lesz-e okuk unokáinknak a sajnálkozásra, ha a mai kor publikációinak kilencvenkilenc százaléka úgy tűnik el, mint egy rossz álom?” (idézi Waller 177) –, alighanem úgy gondolta, hogy a válasz nemleges. Stephen kortársa, a skót Robert Louis Stevenson ugyanakkor már 1874-ben így fogalmazott: „bármely irodalmi korszakról beszélünk is, olykor épp a kor leggyermetegebb terméke szolgáltatja nekünk a megértés számára szükséges kulcsot, amelyet oly régóta és oly hiábavalón keresünk a remekművekben” (idézi Waller 635). A mai irodalomtörténet-írás inkább Stevenson felfogása felé hajlik, ami azonban korántsem jelenti a kánon semmibe vételét. Noha ma úgy tűnik, hogy – Stevenson megjegyzésének szellemében – bármely szöveg hordozhatja a megértés kulcsát, s ekként az irodalomtörténeti alap kutatásoknak köszönhetően a hagyomány egyre újabb és újabb rétegei tárulnak fel és tűnnek „fontosnak” bizonyos irodalomtörténeti összefüggések és történetek szempontjából, a kanonikus szerzők tanulmányozására továbbra is virágzó kritikai iparágak épülnek. A klasszikusok életművei beépülnek az új elbeszélésekbe is, sőt új összefüggésekbe kerülve új rétegeik tárulnak fel. Másfelől persze a klasszikusok azért is maradnak az újabb irodalomtörténetek megkerülhetetlen csomópontjai, mert épp kanonizálódásuk és státusuk (a róluk és velük kapcsolatban felhalmozott tudás) révén számtalan elmondható történet részeként tudnak megjelenni; olyanná váltak – írja Gumbrecht –, mint a fizikában a fekete lyukak, amennyiben „az értelmezés és a recepció rengeteg, történelmileg különböző rétegét szívták magukba és cipelik magukkal” (530–531).

A fenti fejlemények fényében megváltozott annak a kérdésnek a jelentése is, hogy kezdjen-e valamit az irodalomtörténet azzal a szövegre neteggel, amelyet Franco Moretti a „Nagy Elolvasatlannak” nevez (*Distant Reading* 180). Ha a „megértés kulcsát” bármely szöveg magában – vagy keletkezésének, befogadásának körülményeiben – rejtheti, akkor egy a mienkhez hasonló, már címében is valamiféle teljességigényt sejtető „nemzeti” irodalomtörténetnek valamiképpen beszélnie kell a Nagy Elolvasatlánról is – például olyan módon bemutatni három vagy harminc 19. századi regényt, hogy ebben valahogy benne legyen „az a harmincezer 19. századi angol regény – negyven-, ötven-, talán hatvanezer, senki nem tudja –, amelyeket senki nem olvasott, és soha senki nem fog elolvasni” (Moretti, *Distant Reading* 45). Említhetnénk persze azt a sok száz 18. és 19. századi eposzt is, amelyekről – mint Komáromy Zsolt és Gárdos Bálint írják a harmadik kötet eposzfejezetében – még Angliában sem hallott senki. Ezekről az elolvasatlan művekről már csak azért is illik tudomást vennie az irodalomtörténet-írásnak, mert a széles körű digitalizációnak köszönhetően korábban elképzelhetetlen mennyiségű szöveg vált sokak számára hozzáférhetővé, és – mint Matthew L. Jockers írja – alapvetően megváltozott az irodalomtörténet-írás szá-

mára rendelkezésre álló bizonyíték mennyisége és jellege (8). A mai irodalomtörténészek – folytatja Jockers – „nem kockáztathatják, hogy csak szoros olvasók legyenek: az elérhető adatok pusztá mennyiségének köszönhetően a szoros olvasás hagyományos gyakorlata ma már nem a bizonyítékok kimerítő vagy perdöntő feldolgozásának érvényes módszere” (9).

3.

Az „angol irodalom története” kifejezés alkotóelemei közül a legmélyrehatóbb változás alighanem mégis az „angol” szó jelentésében zajlott le, márpedig könnyen meglehet, hogy *Az angol irodalom történetét* kézbe vevő magyar olvasót is legalább annyira érdekli az „angol”, mint az „irodalom”. Amikor Hippolyte Taine a 19. században úgy fogalmazott, hogy az angol irodalom alkotásai „az angol nemzet lényegét-lelkületét fejezik ki” („Introduction” x), számára nem jelentett problémát az „angol” jelentése (ez a mondat nincs benne a mű magyar fordításában, mert csak az angol fordításhoz írott előszóban szerepel). A mi magyar nyelvű angol „nemzeti” irodalomtörténetünk viszont olyan időszakban készült, amikor az „angol” szó jelentése minden korábbinál mélyrehatóbb kritika és elemzés tárgya, és amikor egyre több szó esik az „angol irodalom” mint kifejezés, és mint intézményesült, egyszerre nemzeti, transznacionális és globális diszciplína válságáról.

„Angol irodalom” Magyarországon – és nemcsak itt – általában brit irodalmat értünk, vagyis az Egyesült Királyság irodalmát. A helyzet ugyanakkor ennél jóval összetettebb: a magyar vagy a svéd irodalom esetében természetes módon adódik a nemzeti nyelv elsődleges szempontja, az angol nyelvű – és persze nemcsak az angol nyelvű – irodalmak esetében azonban rögtön felvetődik a kérdés, hogy pontosan mi is tartozik a vizsgálandó jelenségek körébe, s hogy milyen szempontok teszik lehetővé a tárgy lehatárolását. Az új irodalomtörténet alapvetően a Brit-szigetek, ezen belül a brit államalakulat *angol* nyelvű irodalmát mutatja be (vagyis nem tárgyaljuk például a latin, gael és walesi nyelvű irodalmakat), noha az irányelvek következetes betartása nem mindig volt lehetséges, például azért, mert a középkori John Gower három nyelven is írt, mert Milton és Marvell az angol mellett jelentős latin művek szerzője is volt, és mert Thomas More *Utópiája* latinul íródott.

A későbbi korok tekintetében a brit birodalom és annak utóélete nehezíti meg annak eldöntését, hogy térben és időben hol „kezdődik” és hol „végződik” az angol irodalom. Az új irodalomtörténet a politikai tényeket tekinti mérvadónak, vagyis például az ír irodalmat az Ír Köztársaság függetlenné válásáig (1922-ig) tárgyalja rendszeres módon, főként Kurdi Mária és Bertha Csilla fejezeteiben. Ezek az irányelvek sem bizonyultak azonban minden esetben betarthatónak;

noha a fenti szempont alapján Joyce *Ulyssese* (1922) némi jóindulattal még épp tárgyalható (Gula Marianna írt róla fejezetet az ötödik kötetbe), Yeats életművének késői szakasza már nem – nem is beszélve Samuel Beckettről, aki nélkül viszont aligha érthető meg az 1945 utáni angol dráma és próza története (mindkettőjükéről esik szó Komáromy Zsolt és Nyusztay Iván jóvoltából az ötödik, illetve a hetedik kötetben). Ugyancsak a birodalom sajátos irodalmi következménye az angol irodalom „továbbírása” a volt gyarmatokon: aligha lehet az angol irodalom történetén kívüli jelenségnek tekinteni *A vihar*, a *Robinson Crusoe*, a *Jane Eyre* vagy *A sötétség mélyén* afrikai vagy ausztrál újraírásait – ezeket Bényei Tamás és Séllei Nóra „A birodalom visszaír” című fejezete taglalja a hetedik kötetben. Az észak-amerikai gyarmatok angol nyelvű irodalma is tárgyalható lett volna az angol irodalomtörténetben, már csak azért is, mert az ott élő írók jelentős része a gyarmati korszakban, sőt még azt követően is az angol (vagyis „brit”) hagyomány részének tekintette magát (vö. Tennenhouse; Shields; és Burnham). Jellemző, hogy T. S. Eliot eleinte hallani sem akart az „amerikai irodalom” nevű képződményről: úgy vélte, „[c]sak egyetlen angol irodalom létezhet [...] Nem létezhet olyasmi, hogy brit vagy amerikai irodalom” (idézi Nancy K. Miller, „Emphasis” 342). Később Eliot is elfogadta, hogy létezhet két különböző irodalom ugyanazon a nyelven (uo.), és jelen esetben kettőnél jóval többről van szó. Az új angol irodalomtörténet az észak-amerikai gyarmatok (valamint Ausztrália, Új-Zéland és a többi függetlenné vált brit gyarmat) irodalmának rendszeres tárgyalására ennek ellenére – a kialakult irodalomtörténeti gyakorlatot követve – nem vállalkozik.

Az elmúlt évtizedek angol irodalomtörténet-írásában az angolság/britség jelenségétől eltekintve is megkérdőjeleződött, de legalábbis összetettebbé vált a nemzet mint jelentésadó kontextus és horizont szerepe. A felsőoktatásban világszerte használt Norton-antológia 2000-es (hetedik) kiadásának szerkesztői, M. H. Abrams és Stephen Greenblatt így fogalmaztak bevezetőjükben: „Az irodalomtörténet nemzeti felfogása, amelynek értelmében az angol irodalom »Anglia irodalmát« jelentette, többé nem fenntartható. [...] Az angol irodalom immár nem egyetlen nemzet identitásának létrehozása” (xxxv). Lars Ole Sauerberg az okokra is kitér: „Az 1980-as évek elejétől egyre nehezebb a brit irodalmat a »nemzeti« és a »fősodor« hagyományos értelemben vett fogalmaiból kiindulva szemlélni. Ami a huszadik század utolsó két évtizedében a brit irodalommal történt, az valójában párhuzamos a nemzeti identitás megnevezésére alkalmasnak vélt »brit« jelző egyre erőteljesebb kikezdésével: az Egyesült Királyság irodalmára olyan irodalomként is lehet tekinteni, amely regionális irodalmakká töredezik szét, és olyanként is, amely valami új, a hagyományos regionális határokat áthágó dologgá alakul át” (2). Andrew Marr *The Day Britain Died* (2000), Tom Nairn *After Britain* (2000), Peter Hitchens *The Abolition of Britain: From Winston Churchill to Princess Diana* (1999), Arthur Aughey *Nationalism,*

Devolution, and the Challenge to the United Kingdom State (2000) vagy legújabban David Edgerton *The Rise and Fall of the British Nation* (2018) című könyvei csak töredékét jelentik azoknak a kísérleteknek, amelyekben – konzervatív, liberális, baloldali – történészek, politológusok és kultúraértelmezők a „brit” jelző érvényességének, jelentésének kérdésessé válásáról írnak. A zárt „angolság” számára kihívást jelentő, és az irodalomtörténet szempontjából is fontos kontextusok között ott szerepel például az utóbbi időben egyre többet kutatott transzatlanti kulturális azonosság, a birodalmi múlt ezernyi következménye, a nemzeti kontextuson belül pedig a skót, a walesi és észak-ír kulturális és politikai önazonosság kérdése – a skót történész, Christopher Harvie szerint a nemzeti érzületet a Brit-szigeteken immár főként Skóciában, Walesben és Angliában kereshetjük –, az újra felfedezett regionális identitások, az egységes nemzeti irodalmi narratívát kikezdő alternatív (például női) kánonok létrehozása, amely talán sehol sem annyira előrehaladott, mint épp Nagy-Britanniában, és végül az angol nyelv globális nyelvvé, David Damrosch kifejezésével élve „közös kulturális alappá vagy forrássá” (*shared cultural fund*) való átalakulása. E változások egyik sajátos közelmúltbeli fejleménye az, amit az „angolság újralfedezésének” is nevezhetünk, és ami abból a belátásból indul ki, hogy a „brit” jelentésben használt „angol” nemcsak a skót, a walesi és az észak-ír irodalom sajátosságát fedti el, de az ezektől elkülönülten értelmezhető angol irodalomét is. A huszadik századi brit drámáról szóló kézikönyv előszavában a szerkesztő Mary Luckhurst megállapítja, hogy „az angol drámáról azért is nehéz fogalmat alkotni, mert felfalta a brit dráma fogalma”, majd hozzáteszi: ahhoz, hogy angol drámáról beszélhessünk, „elengedhetetlen az angolság újradefiniálása” (1).

A jelenkori angol irodalom és irodalomtörténet-írás tevékeny részt vállal ezeknek a folyamatoknak az értelmezéséből. Az utóbbi évek legnagyobb regénytörténeti vállalkozása, az *Oxford History of the Novel in English* például már címében világossá teszi, hogy nem a nemzeti identitást, hanem a nyelvet tekinti kiindulópontnak, és rendületlenül folyik az angol (nemzeti) irodalom belső résztörténetekre való intézményesített szétszalazódása. Ez utóbbinak csak néhány példáját említve: 2020-ban félidejénél tart a tízkötetesre tervezett, a Palgrave Macmillan kiadó gondozásában megjelenő angol női irodalomtörténet, egyre részletesebb – és belülről is résztörténetekre tagolt – skót irodalomtörténeti vállalkozások születnek (Szamosi Gertrud, Panka Dániel és Dósa Attila fejezetei követik nyomon ezt az önmagában is szerteágazó történetet), az ezredforduló környékén megkezdődött az angol nyelvű walesi irodalom(történet) intézményesülése (erről Reichmann Angelika írt fejezetet a hetedik kötetbe), és az észak-ír irodalom története is az elbeszélhető narratívák között szerepel (Gula Marianna és Dolmányos Péter fejezetei foglalkoznak ezzel a hetedik kötetben). De másfajta, a nemzeti irodalom kategóriáját új kontextusba helyező résztörténetek is készülnek: negyedik köteténél (1880-nál) tart az ókori irodalom fogadtatását önálló

történetként elbeszélő, 2012-ben indult *The Oxford History of Classical Reception in English Literature*, a 2005-ben indult, mára majdnem teljes ötkötetes műfordítástörténet (*Oxford History of Literary Translation in English*) pedig az irodalmi fordítások történetére is az angol irodalomtörténet részeként tekint.

A közelmúlt és a jelen fejleményei gyakran visszamenőleg is átírtak és láthatóvá tettek sok mindent. Érdekes párhuzamokra deríthet fényt például a posztkoloniális újraolvasás. Amikor David Chioni Moore a kenyai író, Ngugi Wa Thiong’O nevezetes elhatározásáról beszél (a leghíresebb regényét, az *Egy szem búzáat* Angliában, angolul megíró Ngugi 1980-ban úgy döntött, hogy inkább kikuyu nyelven ír tovább), felidézi, hogy az angol irodalom alapító atyjaként tisztelt Chaucer is hasonló dilemma elé került 1387 körül. Anglia ekkor meglehetősen periférikus területnek számított, az angol elit latinul és franciául kommunikált. Chaucernek Moore szándékoltan anakronisztikus, mégis tanulságos megfogalmazásában a következő kérdéssel kellett szembesülnie írói identitásának megalkotásakor: „Vajon idegen, korábban a gyarmatosítók nyelveként használt, transznacionális, római eredetű nyelven írjak, ezáltal garantálva a helyi és a nemzetközi elitet mint olvasóközönséget, és biztosítva, hogy részese legyek egy gazdag, régi, de jórészt külső hagyománynak? Vagy írjak inkább a népnyelven, a »saját« nyelvemen, e szűkebb földrajzi hatókörű és társadalmilag alacsonyabb rangú, főként a szóbeliségben használt nyelven?” (112) Moore idézi Chaucer majdnem-kortársát, Osbern Bokenhamet, aki az angol nyelv sanyargatott helyzetén kesergett, felhánytorgatva, hogy minden hivatalos irat franciául készül, és hogy a gyerekeket a francia nyelv használatára kötelezik (113).

A sokféle történet között, amelyeknek egyes fejezeteit ez az irodalomtörténet elmeséli, az egyik legfontosabb az „angol” és „brit” jelzők, valamint az általuk jelölt jelenségek viszontagságainak a története, hiszen az irodalom még mindig fontos közege – egyebek mellett – a nemzeti identitás és kollektív emlékezet alakításának, az erről folyó párbeszédnek is, egy nemzeti irodalomtörténet pedig eleve identitáspolitikai kontextust teremt az irodalomtörténeti elbeszélés köré. S hogy mindez nem most kezdődött, azt például Karáth Tamásnak a középkori színházat bemutató fejezete példázza, amelynek egyik alapkérdése ez: „mennyire angol a középkori angol színjátszás?” Hasonló kérdések később is megfogalmazódnak, például Vince Máté „Többsnyelvűség és az »angol« kultúra a 17. században” című fejezetében (harmadik kötet): „Ebben az időszakban több szempontból sem magától értetődő, hogy az angol irodalom hogyan és milyen értelemben »angol«”. „Eposz és elmélet” (harmadik kötet) című fejezetükben Komáromy Zsolt és Gárdos Bálint amellet érvelnek, hogy John Dryden *Aeneis*-fordítása az angol nemzeti eposz funkcióját is betöltötte a 17. század végén, az Osszián-ciklussal kapcsolatban pedig „nemcsak az kérdés, hogy mennyiben eposz, de az is, hogy mennyiben angol eposz”. Földváry Kinga fejezetének (második kötet) egyik fő témája az angol (és már a brit) identitás kialakulása a Tu-

dor-kori angol történetírásban, míg Timár Andrea „Az angol nemzeti irodalom kialakulása” című fejezete a harmadik kötetben azt is világossá teszi, hogy az irodalomtörténeti gondolkodásmód kialakulása mennyire elválaszthatatlan a nemzeti azonosság kibontakozásától. A harmadik kötet „Nyelv és nemzet” című többszerzős fejezete árnyaltan ír angolság, nemzettudat és irodalom(történet) összefüggéseiről, az ötödik kötetben pedig Bényei Tamás a brit birodalom és az angol irodalom viszonyának kapcsán tér ki az egyszerre angol és brit irodalom olvasásának nehézségeire.

4.

„The Russian Point of View” (‘Az orosz látásmód’) című esszéjének elején Virginia Woolf arról tündöklik, hogy a brit/angol identitást választó írók, például az angol társadalomról oly sokat író, amerikai születésű Henry James, vajon képesek-e megérteni az angol kultúrát. „A külföldi gyakran nem mindennapi fogékonyságra, tárgyilagosságra és éleslátásra tesz szert, de elfogódottságát nem tudja levetkőzni, nem tölti el a közös értékek tudata, a fesztelenségnek és együvé tartozásnak az az érzése, mely a meghittség, józanság és a mindennapi érintkezéssel járó szüntelen gondolatcsere melegágya” (238). A külföldiek tehát Woolf szerint nem képesek „megérteni” az angol kultúra hétköznapi szövetét, félreértéseik azonban termékenyek lehetnek. Az egy-egy irodalomról más nyelven, másféle kulturális kontextusban írott irodalomtörténeteknek talán épp ez a szükség-szerű, de termékeny „kancsalság” lehet a fő sajátossága, amely sajátos fénytörésben látja és láttatja tárgyát. Noha ez a – jelen esetben – „magyar” perspektíva természeténél fogva épp számunkra a legnehezebben érzékelhető, számos eleme mégis tudatos szerkesztői döntés eredménye, és az új irodalomtörténet szerkesztőinek szándéka szerint több szinten érvényesül. Például abban, hogy az új angol irodalomtörténet számot vet a két eltérő irodalmi hagyomány különbségének következményeivel. Ahol szükséges, ott a fejezetek kitérnek az angol és a magyar irodalomtörténeti korszakolás különbségeiből adódó fogalmi és gyakorlati nehézségekre (például a „manierizmus”, az „angol barokk” vagy a „klasszicizmus” esetében), valamint a két irodalomtörténeti hagyomány eltérő fogalomhasználatának következményeire (például a románc műfajának szentelt fejezetekben). Szintén igyekeztünk érzékeltetni az angol és a magyar „irodalmi mező” felosztásában mutatkozó különbségeket, az ezekből eredő, a magyar olvasó számára kevésbé ismerős szempontok fontosságát (például a *middlebrow* kifejezés szerepét az irodalmi művek osztályozásában és befogadásában), valamint a magyar közegben nem ismeretes műfajok és műfajszerű szöveghagyományok fontosságát, mint például az uradalomregény (Bényei Tamás és Ureczky Eszter, hatodik kötet) vagy a már említett otthonregény.

A magyar perspektíva második összetevője az angol irodalom magyar vonatkozásainak folyamatos napirenden tartása. Az új irodalomtörténetnek nem célja

e vonatkozások teljes körű feltárása, és a vállalkozás nagyon határozottan nem az angol irodalom magyarországi fogadtatásának történetéről szól. Ennek ellenére minél többet igyekeztünk megmutatni az e területen felhalmozott tudásból Szent Erzsébet legendájának középkori jelenlétéről (Simonkay Zsuzsa: „A román”, Karáth Tamás: „A vallásos irodalom”) Sztárai Mihály „História Cranmerus Tamás érseknek igaz hitben való állhatatosságáról” című históriás énekén (Fabiny Tibor, második kötet), a kora újkor humanista kapcsolatain és a magyar Shakespeare-kultusz alakulásán, továbbá a Zrínyi Miklósról készült 17. századi pamfleten (Vince Máté említett fejezete a harmadik kötetben) keresztül William Godwin *St. Leon* (1799) című történelmi románcáig, Bethlen Gábor alakjának az angol irodalomban való megjelenéséig (mindkettő Ruttkay Veronika, „A romantikus regény” című fejezetében, negyedik kötet) és Karinthy Frigyes gulliveriádáiig. Az utalások sora a későbbi kötetekben is folytatódik, az ötvenhatos menekülteknek és Kelet-Európának a hidegháború irodalmában játszott szerepétől két „magyar-angol” író munkásságáig: a hetedik kötetben olvasható fejezet Tibor Fischerről (Friedrich Judit) és George Szirtesről (D. Rácz István) is.

A szerkesztők és a szerzők emellett igyekeztek felmutatni a magyar anglistika valós eredményeit, és építeni mindarra, amire csak lehet: állandó vonatkozási pontokként szolgálnak például Dávidházi Péternek a magyar és nemzetközi Shakespeare-kultuszról írott munkái. Egyetlen további példára szorítkozva: Maczelka Csabának a 17. századi regényről írott fejezete (a negyedik kötetben) Ország Lászlót méltatja, aki 1941-es, a regény eredetével foglalkozó dolgozatában korát megelőző irodalomtörténeti intuícióval, „magától értetődően beszél »az angol regény renaissance-kori kialakulásáról[«, és szinte minden, az újabb szakirodalomban tárgyalt műfajt érint” akkor, amikor ez még az angol nyelvű irodalomtörténet-írásban sem volt gyakorlat.

A magyar perspektíva harmadik összetevője a magyar fordítások visszakeresése és használata, és nyilván mindvégig tetten érhető a negyedik, korábban „kancsalságnak” nevezett, kevésbé megfogható és talán kevésbé tudatos összetevő is: a hazai anglisták a magyarországi közegben szocializálódtak, és akkor is egyszerre kétféle hagyományban állnak, ha kizárólag az angol irodalomról írnak, vagyis akarva-akaratlanul is olyan nézőpontból szólnak meg, amely nem egyszerűen az angol irodalomtörténet-írás „importált” nézőpontja, s amely a magyar utalások mellett a szóhasználatban, a hangsúlyokban és a szöveg más kisebb-nagyobb sajátosságaiban is tetten érhető. Ezekre a hangsúlyokra az irodalomtörténet szakértő és laikus olvasói egyaránt felfigyelhetnek, és levonhatják belőlük a maguk következtetéseit.

5.

Az új angol irodalomtörténet gondolatát – egy 2004-es elvetélt próbálkozást követően – Kállay Géza 2010-ben vetette fel: Amikor 2011 februárjában beadta

az OTKA-pályázatot (OTKA 101798, később NKFI 101798), egy a résztvevőknek írott körlevélben így fogalmazott: „belevágnánk 2004-ben megfogant terünkbe, hogy remélhetőleg a magyar anglisták teljes bevonásával megírjuk *Az angol irodalom magyar történetét*”. Az azóta eltelt évek számából is kikövetkeztethető, hogy a vállalkozás története viszontagságosan alakult. Az ötletgazda és a főszerkesztő nemcsak a projekt szíve és lelke volt, hanem legtöbbünknek barátja is, és az ő váratlan elvesztése (2017-ben történt) egy időre a tetszhalál állapotába taszította az irodalomtörténetet – amelynek befejezését persze már korábban is számos tényező hátráltatta.

A javasolt szempontok és témák sokasága, a vállalkozásba bevont szerkesztők és szerzők száma önmagában is nyilvánvalóvá tette, hogy a hazai anglisztikában az elmúlt évtizedekben felhalmozódott irodalomtörténeti tudás egyszerűen nem fér bele két vagy három – mégoly vaskos – kötetbe sem. Ez persze a szakmai közösség méretét alapul véve méltányolható, hiszen a magyarországi egyetemeken jelenleg alighanem többen oktatnak – több hallgatónak – angol nyelvű, mint magyar irodalmat. A szakmában felhalmozódott tudás ugyanakkor – ez is hamar kiviláglott – egyszerre túl sok és túl kevés. Hiszen hiába van például több remek Shakespeare-műhely is az országban, ha Edmund Spenser, Dickens vagy Tennyson fehér foltnak számít. Noha önmagában nem képes megszüntetni ezeket az aránytalanságokat, az új irodalomtörténet arra törekszik, hogy a hazai anglisztikában kevesebb figyelmet kapó jelenségekről és korszakokról is naprakész ismereteket adjon a magyar olvasóknak. A résztvevők száma más tekintetben is meghatározó, hiszen a sokszerzős formátum eleve az egységesség ellenében hatott. A végeredmény többféle stratégia együttes jelenlétéről tanúskodik, már csak azért is, mert a szerkesztőségi értekezleteken megfogalmazódtak ugyan mindannyiunk által elfogadott szempontok és irányelvek (ezeknek a beszélgetéseknek az eredményként születtek meg a *Filológiai Közöny* 2013/4. számában olvasható szövegek, amelyek közül Kállay Géza programadó írását az első kötet függelékéként újraközöljük), és a szerkesztők között mindvégig eleven szakmai párbeszéd zajlott, a kötetek szerkesztői azonban önállóan döntöttek az adott kötet koncepciójáról és a szerzők személyéről.

Az új hétkötetes irodalomtörténet a maga aránytalanságaival együtt a magyarországi anglisztika (a szakma) jelenlegi állapotának meglehetősen pontos tükrre. Noha az irodalomtörténet ötletadójának és eredeti főszerkesztőjének a teljes hazai anglisztikát közös cél érdekében egybeforrasztó műről szőtt álma nem valósulhatott meg maradéktalanul, a hazai modern filológiában példa nélküli, hogy ilyen sok szerző és szerkesztő összefogása és önzetlen munkája álljon egy irodalomtörténeti vállalkozás mögött. *Az angol irodalom története* (főszerk. Béneyei Tamás és Kállay Géza [†]) a Kijárat Kiadó gondozásában jelenik meg, az 1–4. kötet 2021 első negyedében, az 5–7. kötet pedig várhatóan 2022 első negyedében.

Felhasznált irodalom

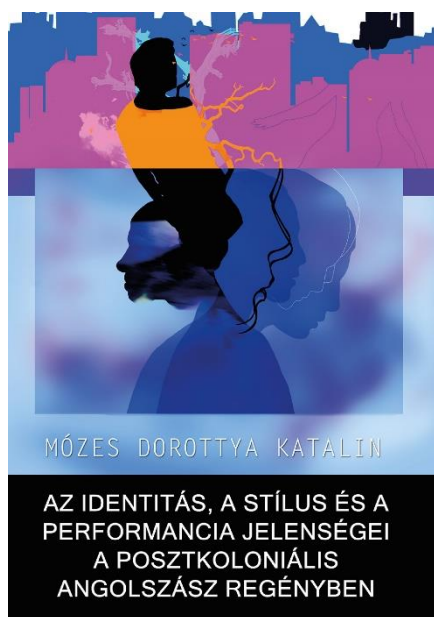
- Abrams, M. H. – Stephen Greenblatt. „General Introduction”. *The Norton Anthology of English Literature*. 7. kiadás. New York: Norton, 2000.
- Aughey, Arthur. *Nationalism, Devolution, and the Challenge to the United Kingdom State*. London: Pluto Press, 2001.
- Burnham, Michelle. *Folded Selves: Colonial New England Writing in the World System*. Hanover, NE: Dartmouth College Press, 2007.
- Edgerton, David. *The Rise and Fall of the British Nation*. London: Allane Lane, 2018.
- Gosse, Edmund. *A Short History of Modern English Literature*. London: Heinemann, 1893.
- Gross, John. *The Rise and Fall of the Man of Letters: English Literary Life since 1800*. London: Macmillan, 1969.
- Gumbrecht, Hans Ulrich. „Shall We Continue to Write Literary Histories?” *New Literary History* 39.3 (2008), 519–532.
- Harvie, Christopher. „The Moment of British Nationalism, 1939–1970”. *The Political Quarterly* 71.3 (2008), 328–340.
- Jockers, Matthew L. *Macroanalysis: Digital Methods and Literary History*. Urbana: University of Illinois Press, 2013.
- Luckhurst, Mary, szerk. *A Companion to Modern British and Irish Drama, 1880–2005*. Oxford: Blackwell, 2005.
- Miller, Nancy K. „Emphasis Added: Plots and Plausibilities in Women’s Fiction”. *PMLA* 96.1 (1981 január), 36–48.
- Miller, Nancy K. *Subject to Change: Reading Feminist Writing*. New York: Columbia UP, 1990.
- Moore, David Chioni. „Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique”. *PMLA* 116.1 (2001), 111–128.
- Moretti, Franco. *Distant Reading*. London: Verso, 2013.
- Moretti, Franco. *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History*. London: Verso, 2005.
- Nairn, Tom. *The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism* [1977]. Edinburgh: Big Thinking, 2003.
- Sauerberg, Lars Ole. *Intercultural Voices in Contemporary British Literature: The Implosion of Empire*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002.
- Shields, Juliet. *Nation and Migration: The Making of British Atlantic Literature, 1765–1835*. Oxford: Oxford UP, 2016.
- Symons, Arthur. *The Romantic Movement in English Poetry*. London: Dutton, 1909.

- Taine, Hyppolite. *Az angol irodalom története I.* Ford. Csiky Gergely. Bp: MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1881.
<https://mek.oszk.hu/08900/08945/pdf/angol1.pdf>
- Taine, Hyppolite. *A History of English Literature I–II.* Ford. H. Van Laun. New York: Holt and Williams, 1871.
- Tennenhouse, Leonard. *The Importance of Feeling English: American Literature and the British Diaspora, 1750–1850.* Princeton: Princeton UP, 2007.
- Waller, Philip. *Writers, Readers and Reputations: Literary Life in Britain, 1870–1918.* Oxford: Oxford UP, 2006.
- Woolf, Virginia. „*The Russian Point of View*”. *Collected Essays I.* London: Hogarth Press, 1966, 238–246.

KÖNYVSZEMLE

Mózes Dorottya Katalin: Az identitás, a stílus és a performancia jelenségei a posztkoloniális angolszász regényben

Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 268 oldal

Mózes Dorottya Katalin könyvének alapjául sikeresen megvédett doktori értekezése szolgál. Mint ilyen, átfogó és alapos kutatómunka eredménye és tanúságtétele, amely egyaránt árulkodik szerteágazó és mélyreható elméleti jártasságról, valamint finom elemzőkészségről. Ezzel együtt igen elszánt olvasót igényel, aki legalább olyan otthonosan mozog a kötet témájául választott tudományos megközelítésmódban, a szociolingvisztika harmadik hullámában, mint a vizsgálat korpuszát, a posztkoloniális regényt érintő kérdésekben.

A szerzői előszó lényegretörően vázolja a munka nagyon is fontos

személyes beágyazottságát, korrektil szamba veszi azokat a személyi és intézményi feltételeket, amelyek hozzájárultak a doktori disszertáció és a kötet létrejöttéhez. A bevezető pedig immár tudományos perspektívából mutatja be a munka interdiszciplináris elméleti keretét (és e keret korlátait), a kutatói kérdéseket, a vizsgálat korpuszát, valamint a munkamódszereket, azok nehézségeivel együtt. Külön rész szól a kiadvány felépítéséről. A szerkezet magyarázata különösen indokolt, mivel – a tartalomjegyékét is áttekintve – a kötetben való tájékozódás nem könnyű feladat. A részletező kvalitatív elemzések magukban rejthetik a munka egésze felőli értelmezés nehézségét, vagyis, hogy miközben az egyes műveket meghatározott szempontok szerint vizsgálja, addig háttérben marad az eredmények a koncepció egészéhez való illesztése. Ezt a szerző nem pusztán a bevezetőben, hanem az egyes elemző fejezeteket követő részösszegzésekkel, és a végső konklúzióknak az elemző részek felőli szisztematizálásával oldja fel. Noha ez igen körültekintő megoldás, nem hangsúlyozza, inkább az elemzési eredményekkel integrálva láttatja a kötet elméleti hozadékait, amelyek meglátásom szerint legalább olyan jelentőségűek, mint a

posztkoloniális regény indentitás-gyakorlataira vonatkozó megállapítások. A munka újszerűségét a szerző abban ragadja meg, hogy „ilyen elméleti alapokon és ilyen korpuszon még senki nem foglalkozott ezekkel a kérdésekkel” (15.), fő kérdéseként pedig azt emeli ki, „hogyan az identitás, a performancia, a stílus és stilizáció hogyan konstruálódik meg az elemzésre kijelölt posztkoloniális angolszász regényekben” (241.). A dolgozat tétje azonban ezzel párhuzamosan az is, hogy a választott jelenségek minél átfogóbb leírására milyen módon hozhatók termékeny diskurzusba egymással a szociolingvisztika, az irodalom- és kultúratudomány, valamint a szociológia kiindulópontjai és fogalmai. A bevezetőben megfogalmazott elméleti megközelítésre történő szoros visszacsatolás azonban többnyire háttérben marad. Az elméletorientáltság azonban nagyon is jelen van a kötetben, bizonyos rész kérdésekben konkrét elméleti-módszertani javaslatok is helyet kaptak, ilyen a *kódcúsztatás* fogalmának szociolingvisztikai alkalmazásba vétele a crossing (vagy stilizálás) és a kódváltás jelenségeinek jobb együttes megragadhatósága érdekében (217.).

Az elméleti bevezető három fő fejezete 1) a globalizáció, valamint a dolgozat alapfogalmainak, az identitásnak, a performanciának és a stílusnak társas konstruktivista megközelítését, 2) a bevont transzkulturális nyelvészeti megközelítéseket és 3) röviden a posztkolonialitást, mint

önálló elméletet és a posztkoloniális irodalom szociolingvisztikai aspektusait tekinti át. A szociolingvisztika meghatározó munkamódszereivel fenntartott reflexív viszony a fejezet erénye, különös tekintettel arra, ahogyan ez összekapcsolódik az elemzett korpusz műfajával. Mindazonáltal érdemes lett volna erősíteni azt a meglátást, melynek mentén az irodalmi szövegelemzés jelentősége nem abban áll, hogy így kiküszöbölhető az élőnyelvi mélyinterjúk során felmerülő nehézségek (19.), sokkal inkább arról van szó, hogy az irodalmi műfaj, mint társadalmi-ideológiai tartalmak kódolója (44.) a vizsgált jelenség olyan eklatáns példáit kínálhatja, amelyek interjúszituációkból nem nyerhetők ki. A fejezet másik érdeme, hogy kirajzolódik belőle a jelentés- és az identitásképzés egymáshoz való viszonyának kérdése (42.), mely kérdésre az elemző részek egyes konkrét megállapításain keresztül kapunk aktuálisan válaszokat. Más-más aspektus kerül előtérbe például a kódváltásnak a posztkoloniális identitásalkotásban betöltött szerepét tárgyaló (126–148.) és az azt követő, szemiotikai források újra keretezésével foglalkozó (148–154.) alfejezetekben. Előbbi a nyelvek és nyelvváltozatok közötti kontaktusjelenségek és kódváltások nyelvi-társas jelentéseire fókuszál, utóbbi bizonyos megszólalók és megszólalások szemiotikai forrásainak újra keretezését, újra értelmezését állítja a középpontba. Az ilyen megközelítés a jelentés- és az

indentitásképzés olyan, egymástól nem elválasztható folyamatait kíséri végig, melyek műveleti jellege a vizsgált korpuszon túl, általánosabb elméleti érdekeltségű lehet.

Az elemző rész ugyancsak három fő fejezetből áll. A rassz- és gender-alapú identitás kérdéskörét a szerző Tsitsi Dangarembga: *Nervous Conditions* és J. M. Coetzee: *Disgrace* című regényeinek középpontba állításával, a transzkulturális identitás és a performansza Salman jelenségeit pedig Rushdie: *The Satanic Verses* és Chimamanda Ngozi Adichie: *Americanah* című szövegének elemzésén keresztül mutatja be, a kreol és a pidzsin stilizáció jelenségei köré szerveződik Samuel Selvon: *The Lonley Londoners*, Chinua Achebe: *Things Fall Apart* és *No Longer at Ease* című regényeinek vizsgálata. Az egyes specifikusabb jelenségek körök elemzéseinek egyik fő konklúziója tudatosság–tudatlanság viszonylatában és a habitus fogalmán keresztül ragadható meg: az eredmények azt mutatják, hogy az elnyomás, a (verbális) erőszak nem szándékolt, sokkal inkább bizonyos nyelvi-társas konvenciók újraírás nélküli továbbvitele, melynek fenntartásában az elnyomókkal együtt maguk az elnyomottak is szükségszerűen részt vesznek (lásd: hallgatás a hatalommal szemben, 216., 238.). Az egyes megszólalások és megszólalásmódok tehát ennek viszonylatában is értelmeződnek, a hozzájuk kötődő, rögzült viszonyok-

ból való kilépés, vagy annak lehetősége nem pusztán az egyén perspektívájából, hanem a nyelvi gyakorlatok konvencionális státuszára, azok társas jelentésére is visszahat.

Különösen izgalmas ennek a szempontjából a koloniális időszakban játszódó regények (*Things Fall Apart*, *No Longer at Ease*) elemzési eredményeinek a posztkoloniálisokra vonatkoztatása. Előbbiek fényében, a bennük rasszbeli különbségek mentén erőteljesen megkonstruálódó hierarchikus viszonyok nyelvi reprezentációival válnak igazán kontrasztossá azok a pozíciók, amelyekből újraírásuk vagy az újraírásra tett kísérletek történnék a posztkoloniális szövegekben. A szubjektumnak az identitáspozíciótól való különböző távolsága; az identitás diverzitása és hibriditása, transz- illetve multilingvális megjelenésmódjai; a nyelvi erőforrások birtokbavételével járó esetleges értelmezési nehézségek vagy bizonytalanságok; a stilizáció természetesség és mesterségesség, hitelesség és hiteltelenség között ingadozó jelentésösszetevői – a felsorolt jelenségek mintegy a rassz és a gender mentén kialakult konvenciókra adott kísérletek és válaszok. Az egyes regényeken keresztül ezek bizonyos kultúrák és posztkoloniális térségek specifikumaiban is megmutatkoznak. Az *Americanah* regény kapcsán pedig a lehetséges válaszok a virtuális tér adta lehetőségekkel és ennek következményeivel is kiegészülnek, ezál-

tal sokrétű viszonyrendszere bontakozik ki a szubjektum transznacionális és a diaszporikus, az online és az offline identitásának (155–180.).

Az elemző fejezeteket gazdag és szemléletes szó szerint idézett példanyag jellemzi, a nyelvváltozati sajátosságok megértését pedig ugyancsak bőséges jegyzetapparátus segíti. Ez és az egyes kifejezések, nyelvi-társas viselkedések beható ismerete és ismertetése (ilyen például a 76. oldalon az ululáció jelenségének bemutatása, amely dél-afrikai kontextusban hagyományos női ünneplési, köszönetnyilvánítási mód) jelentős könnyebbség az elemzés meglátásainak értelmezésében.

Mózes Dorottya munkája a nyelvi cselekvések és gyakorlatok

újszerű és előremutató értelmezésmódja a szociolingvisztika és a posztkoloniális elmélet metszéspontjában. A szociolingvisztika harmadik hullámának a posztkoloniális műveken történő termékeny alkalmazásával az egyes nyelvi jelenségek, konkrét nyelvi kifejezések vizsgálatával az irodalomtudomány számára is finom elemzési lehetőségeket nyit meg. Egyaránt haszonnal forgatható így a posztkoloniális irodalom szociolingvisztikai megközelítése, mind annak irodalom- és kultúratudományos értelmezése során.

Krizsai Fruzsina

nyelvész, tud. segédmunkatárs

BME

E számunk szerzői és elérhetőségeik

Bényei Tamás	irodalomtörténész, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, benyei.tamas@arts.unideb.hu
Dolinai Zsuzsanna	történész, egyetemi tanársegéd, Ungvári Nemzeti Egyetem, Ukrajna zsuzsannadolinai@gmail.com
Harcsa Imre Milán	szeszfőzdevezető, Hun-Dest Drink Kft., Kékcse harcsa.i.milan@gmail.com
Havasi Benigna	nyelvész, doktoranda, Eötvös Loránd Tudományegyetem – havasinina@gmail.com
Kovács Gyula	középiskolai tanár, jogász – cassopeia@freemail.hu
Krizsai Fruzsina	nyelvész, tud. segédmunkatárs, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest – f.krizsai@gmail.com
Kun Gergő	közgazdász, doktorandusz, Debreceni Egyetem kun.gergo@econ.unideb.hu
Papp Rita	történész, doktorjelölt, Debreceni Egyetem papprita1988@freemail.hu
Nagy Adrián Szilárd	közgazdász, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, nagy.adrian@econ.unideb.hu
Szikszai-Németh Ketrin	közgazdász, doktoranda, Debreceni Egyetem szikszai.nemeth.ketrin@econ.unideb.hu
Szekanecz Zoltán	orvos, reumatológus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – szekanecz.zoltan@med.unideb.hu

THE DEBRECEN REVIEW

SCIENCE AND CULTURE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

VOL. XXIX. NO. 1

NEW ISSUE

2021. I.

CONTENTS

COVID-19

- Zoltán Szekanecz*: On COVID-19 3
Gergő Kun: Changes in the Number of Employees in the Industrial Estates of the
County Towns in the Region of the North Plain during the Pandemic COVID-19. 15

FROM THE PAST OF DEBRECEN

- Gyula Kovács*: A City Challenged by a Crisis: The Crisis Management of
Debrecen in 1930..... 26
Rita Papp: Cases and Causes of Fire in Debrecen between 1693 and 1715 36

STUDIES

- Benigna Havasi*: The Language of German Dictatorships: The De-Nazization
of the German Lexicon and Constructing the Vocabulary of a New Dictatorship
after 1947 45
Zsuzsanna Dolinai: The Legislation of the Situation of National Minorities in
Independent Ukraine 57
Ketrin Szikszai-Németh – Adrián Szilárd Nagy: Employer Branding in Social Media. 70
Imre Milán Harcsa: The Foundations of Tasting and Evaluating Palinka 77
Tamás Bényei: What Should a Literary History Contain? On the New History of
British Literature in Hungarian 91

BOOKREVIEW

- Dorottya Katalin Mózes*: Identity, Style and Performance in the Postcolonial
Anglophone Novel (*Fruzsina Krizsai*) 108
Authors of This Issue..... 112
Contents 113